॥ श्रीः ॥

॥ न्यायकलापसङ्ग्रहः ॥

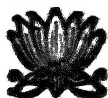
भगवत्सेनापतिमिश्रापरनामधेयैः

श्रीसेनेश्वरार्यैः

विरचितः

पुदुक्कोट्टै श्रीनिवासराघवेण

प्रकाशितो विजयतेतराम्

विक्रम वैशाख पूर्णिमा

मूल्यं ०—८—०.

NYAYAKALAPASANGRAHA

OF

SRI SENESVARACARYA

(BHAGAVAT SENAPATI MISRA.)

A. SRINIVASA RAGHAVAN, M.A.,

PUDUKOTAH.

1940.

[Price 8 As.

CONTENTS.

PREFACE.

Three manuscripts have been collated in the preparation of the text of Nyayakalapasangraha, which appears to have been written in or about the 12th century, but has not been printed so far. They are:

1. A manuscript copy from Mysore written in Telugu script kindly lent to me by Sri V. Anantacarya, Managing Editor, "The Vedanta Dipika" Madras. Readings from this are marked क in the following pages.

2. A manuscript copy in Nagari script in the Adyar Library numbered X i 123; readings marked ख.

3. A palm-leaf ms. belonging to Sri Saumyanarayana Acarya Svami of Goshthipuram. References to this are marked ग.

The publication is based mainly on the last-named Ms., and the other readings are indicated in footnotes then and there. There are several lacunae in the first Ms., and a few in the second and third Mss. In all the Mss there are some inaccurate readings which fail to give sense, especially in the fourth chapter. At my request, Sri Goshthipuram Svami, my master and Acarya, gave suggestions in respect of supplying the missing words and lines, and also gave amended readings where the Mss were defective. These have been incorporated in the text itself and are indicated by an asterisk and rectangular brackets thus *[ ].

It was my intention to publish this book with an English translation, but circumstances not having permitted me to do so, the text alone is published now. On the encouragement and help extended to this publication by the learned and sympathetic public would depend the publication of the translation

My thanks are due to Sri V Anantacarya who kindly lent for my use the Telugu Ms. copy together with a Nagari transcript of the same, and to Sri T Venugopalacarya of the Wesley High School, Madras for giving me a transcript of the palm-leaf Ms which he had made and which facilitated reference to it To my master Sri Saumyanarayana Acarya of Goshthipuram who helped me with alacrity at every stage, my debt is immense. Not only did he help me in making the book a complete one, but he looked into the proofs and rendered all possible assistance. It is not for me to say how well he is qualified to handle a work of this sort with his unique mastery of, and proficiency in Sri Bhashya, Sruta-prakasika, Adhikaranasaravali and other classical works of that order.

I am indebted to my friend Sri Gopala Aiyangar M. A., Head of the Department of Sanskrit and Oriental studies in St Joseph College, Trichinopoly, for having helped me to get information about the author from various sources. Thanks are also due to my friend Sri S. Kalyanasundaram, Manager, Sri Janardana Printing Works Ltd, Kumbakonam, for the quick and neat execution of this work.

PUDUKOTAH,
1—5—1940.

A. Srinivasa Raghavan.

INTRODUCTION.

Love of service to Lord Sriman Narayana and His devotees has been the aim of all our Acaryas without any exception and personal gain, honour or distinction never attracted them, with the result that posterity knows very little of their lives and doings. In fact the very period of their life and works is still matter for study and research.

The Guruparamparas are the only extant attempts to historical treatment of the lives of our ancient Acaryas. But even there no mention is made about several Acaryas who have written valuable treatises. Such treatises are referred to in the later standard works of famous Acaryas, but nothing else is known about them. Even the treatises themselves have not been preserved and are not available. Tattva-ratnakara and Lakshmi-kalyana of the great Parasara Bhatta (popularly known as Bhattar), are not available, and all we have of them are a few stray quotations from them in the works of Vedanta Desika.

Of Sri Senesvara, the author of Nyaya-kalapa-sangraha, the work on hand, nothing is known about the date or place of birth, or about his life, and other works, if any. No mention is made of his name in any guruparampara. The only source of information about this author is a reference made to him in the Adhikarana-saravali and Tattva-tika of Sri Vedanta Desika and the Mumukshu-padi of Pillai Lokacarya.

Sri Vedanta Desika in the introductory part (Sastrarambhavatara) of the Adhikarana saravali, a work in verse, establishes that the first four adhikaranas of Sri Bhashya together form an introduction to the whole Sariraka sastra, and in support of his conclusion he cites in a sloka[1] the names of several earlier Acaryas followers of Sri Ramanuja who held the same opinion.

"This view has been considered authoritative by Senesvaracarya; has been accepted by Vakulabhrit kinkara; has been stated twice by Vyasarya; has been expatiated upon in detail by Vishnu-citta as handed down to him by his masters; and I too heard it from Vadihamsambuvaha the great scholar who is like (Adi)-sesha in his knowledge and power; so it is well established here (by me) that the first four adhikaranas are introductory leading to the thoughts on Brahman".

Kumaravaradacarya or Nainar Acarya (the son of Sri Vedanta Desika) who wrote Cintamani, the commentary on this work writes here: [2]"Senesvaracarya the most intimate and the best beloved of Srirangaraja

---

[1] यत्तत्सेनेश्वरार्यैरगणि वकुलभृत्किङ्करैरभ्यकारि
व्यासार्यैर्न्यासि च द्विः श्रुतमिति विशदं विष्णुचित्तैर्विवव्रे ।
अश्रौषं शेषकल्पादहमपि विदुषो वादिहंसाम्बुवाहात्
अद्धा निर्धार्यतेऽतः चतुरधिकरणी ब्रह्मचिन्तोपयुक्ता ॥२५॥

[2] तस्य पक्षस्य वैमत्यवादत्वमेव प्रदर्शयितुं सर्वलोकसंप्रतिपन्न-बह्वाचार्यग्रन्थसंवादनात् चतुर्णामधिकरणानामुपोद्घातत्वमेव प्रकटयति यत्तत् इत्यादिना ।

and author of a work in verse which is a collection of the topics of the adhikaranas of Sariraka sastra. Vakulabhrit kinkara—Varadanarayana bhattaraka, the author of Nyaya-sudarsana. Vyasarya-(Sudarsana suri)—a descendent of the Harita family and author of Sruta prakasika and Sruta-dipika. Sri Vishnu citta-born of the race of Sathamarshana and the author of Prameya-sangraha. •Vadihamsambuvaha-the most respected of all the• Acaryas and the author of Nyaya-kulisa and other works..........."

Of these we know that Vadihamsambuvaha was the Acarya of Vedanta desika and that he and Vyasarya were contemporaries and disciples of Vatsya Varadarya the author of तत्त्वसार, तत्त्वनिर्णय and other works. Vedanta Desika in his Nyaya siddhanjana mentions Varadanarayana-bhattaraka as the author of Nyaya-kulisa and Pragna-paritrana and

---

सेनेश्वरार्याः—श्रीरंगराजान्तरंगपरिकरतल्लजाः शारीरकाधिकरणार्थसंग्राहकपद्यनिर्मातारः । **वकुलभृत्किंकराः**—वरदनारायणभट्टारकाः, न्यायसुदर्शनकर्तारः । **व्यासार्याः**—श्रुतप्रकाशिका – श्रुतदीपिकानिर्मातारो हारीतकुलाचार्याः । **द्विः** इति द्वयोरपि ग्रन्थयोः उपात्तत्वमुच्यते । श्रीविष्णुचित्ताः—शठमर्षणगोत्रप्रभवाः प्रमेयसंग्रहादिग्रन्थकर्तारः । सकलाचार्यसंभाव्या **वादिहंसाम्बुवाहा** आत्रेयवंशजा न्यायकुलिशादिग्रन्थनिर्मातारः । इत्थं कतिकति आत्रेयवरदाचार्यप्रभृतयो वेदान्तशास्त्रसंरक्षकग्रन्थान् व्यरीरचन् । तेन बह्वाचार्यग्रन्थसंवादात् वयमपि चतुरधिकरण्युपोद्घातत्वपक्षमेव आचक्ष्महे इति निर्धार्य कथयति **अद्धा** इति ॥ २५ ॥

quotes from both. In his Tattva-tika, the gloss on Sri Bhashya, he quotes one verse from [3]Nyaya-kulisa, and one verse from [4]Nyaya-kalapa-sangraha; whereas Sudarsana suri cites a sloka from Nyayakulisa in the Janmadyadhi-karana of Sruta-prakasika, but not from the Nyaya kalapa sangraha of Senesvaracarya. If we can trace who Srirangaraja referred to by the author of Cintamani is, probably we may find out the age of our author. There are three Acaryas of that name in the period in question; i. e. after Ramanuja and before Vedanta Desika. One is Parasara bhatta, also known as R a n g a n a t h a ; another is Nanjiyar, who was also known as Ranganatha muni; and the third is Sri Rangaraja, the great grandson of Pranatartihara (Kidambi Accan), and the father of Vadihamsambuvaha, the master of Desika. This cannot be Nanjiyar as he will be referred to as Ranganatha Muni. Though there is no clear evidence to identify him with one of the other two, the probability is it may be Parasara bhatta. The fact that Sudarsana Suri—who is also known as Srutaprakasikacarya—does not

---

[3] एवमिह न्यायसुदर्शने संग्रहः—

"व्युत्पत्त्यभावः प्रतिपत्तिदौस्थ्यमन्येन सिद्धत्वमथाफलत्वम् ।
एतानि वै सूत्रचतुष्टयेन अनारंभमूलानि निराकृतानि॥" इति।

[4]न्यायसंग्रहे च तथैव सेनेश्वराचार्याः—

"व्युत्पत्त्यभावात् प्रतिपत्तिदौस्थ्यात् अन्येन सिद्धेरफलत्वतश्च ।
अमात्वमाशंक्य निराचकार न्यायैश्चतुर्भिः प्रतिपाद्य तत्तत्॥" इति॥

Tattva-tika p. 20, published by Sri Vaishnava Siddhanta Pracara Sabha, Madras in 1938.

quote from him is not sufficient proof to say that our author is either his contemporary or that he came after. If the order of names in the Saravali sloka quoted above has any significance, we may conjecture that Senesvaracarya is the earliest of the five Acaryas in the sloka—probably a contemporary of Kurattalvan, Parasara Bhattar and other disciples of Ramanuja. Parasara Bhatta lived in the second half of the 11th century and our author too may therefore be assigned to that period.

There is another point also in favour of this conclusion. Pillai Lokacarya in his Mumukshu-padi gives the meaning of the three Mantras and in the chapter on Tirumantra (i. e., Ashtakshara) where he explains the second letter of the first word viz., Pranava, and says: [5]"We must assume the presence of Sri here as Her presence is necessary where saving (of Souls) is spoken of. In this connection these are the words of Bhagavat Senapati Misra: 'This letter (उ) can be without the (first) letter if She can be away from His chest." Manavalamamuni, the author of a commentary on this work, stops with saying [6] "Senapati Misra, the erudite scholar." But Govardhan Rangacarya, a modern Scholar, who has rendered the text of Mumukshupadi

---

[5] "ரக்ஷிக்கும்போது பிராட்டி ஸந்நிதி வேண்டுகையாலே இதிலே ஸ்ரீஸம்பந்தமும் அநுஸந்தேயம். அந்த பகவத்ஸேநாபதி மிச்ரர் வாக்யம்: 'அவன் மார்வைவிட்டுப் பிரியில் இவ்வக்ஷரம் விட்டுப் பிரிவது'."

—முமுக்ஷுப்படி: திருமந்த்ரப்ரகரணம்—உகாரார்த்தவர்ணனம்.

into Sanskrit and has commented upon it, writes to say that 'Senapati Misra, the great scholar, who learnt everything at the feet of Sri Vatsanka Misra (Kurattalvan)'. This latter is the father of Parasara Bhatta, who as we have seen, was also known as Ranganatha (Rangaraja). So our Author may have been a disciple of the father and a devoted follower of the son. But the mention of Vishnu citta who is the Acarya of Vatsya Varadacarya after Sudarsana Suri who is the latter's disciple in this sloka, and the precedence given to Varadanarayana Bhattaraka in Tattva-tika are points which are yet to be answered.

From the reverence shown to Senesvara by the Acaryas of both the Schools, and from the words quoted above, we may justly conclude that he was a scholar not only in Sanskrit, but in Tamil also.

There is no internal evidence which can throw any light upon the date of the author or his other works. From the Mangala sloka, which is a salutation to Ramanuja, we may infer that he is later than Ramanuja (11th century). We have already seen that he must be before Vedanta Desika who lived in the second half of the 13th and the first half of the 14th century. Even in that period, (1207—1368) he must be nearer Ramanuja than otherwise for the reasons given above.

In spite of the fact that Vedanta Desika quotes him with approval, there are some places where there are differences of interpretation between the two, which can be found from a comparative study of the

wo works— Nyayakalapasangraha and Adhikarana-aravali. I shall just quote the slokas of both side by ide for easy reference and study, and leave it at that.

तत्र द्वितीयेन शरीरमासीत् तत्प्रत्यशेषः चिदचित्प्रपञ्चः ।
तृतीयतस्तस्य तदात्मभावः चतुर्थतस्तद्विपरीतभङ्गः ॥

—(न्यायकलापसंग्रहे अ. १. पा. २. श्लोक. २०.) ॥

विश्वं पादे द्वितीये वपुरिति कथयंश्चिन्त्यते वाक्यवर्गो
विश्वाधारः स आत्मेत्यभिलपनपरः तर्कणीयस्तृतीये ।
तुर्ये सांख्यादिपक्षोदितपरिपठनभ्रान्तिरुन्मूलनीये-
त्येवं केचित् त्रिपादीं जगदुरयमपि श्रोतृबुद्धेः समाधिः ॥

—(अधिकरणसारावल्यां अ. १. पा. २. श्लोक. ४.) ॥

न्यायैश्चतुर्भिराद्यैः विचिन्तितः पूर्वपादशेषस्तु ।
तस्मादत्र तु पादे सुसंगतं पंचमात् प्रभृति ॥

स्थानित्वादचिदैक्यात् अवरत्वात् अफलदत्वाच्च ।
अनुपास्यमिति तु शंकां शकलयति स्मोत्तरैश्चतुर्भिरिह ॥

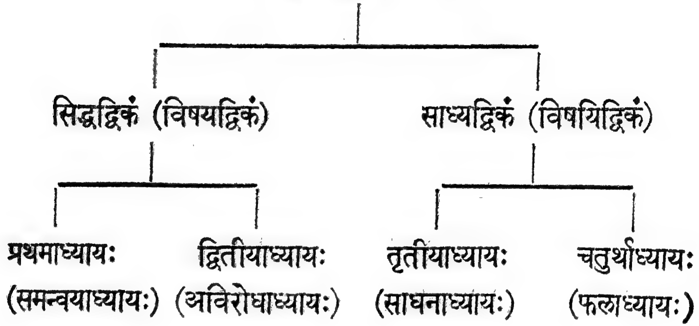
(न्यायक. सं– अ. १. पा. २. श्लो. १९, २०.) ॥

पादस्यास्याद्यमर्धं कतिचिदविजगुः पूर्वपादस्य शेषं
पश्चादर्धं तु साक्षादनुघटितमुपास्त्यर्थतत्तद्गुणोक्तेः ।
एतन्नातीव हृद्यं शबलितकथने चातुरीवैपरीत्यात्
ब्रह्मोक्तौ जीवदोषग्रह इह तु मुखं तत्प्रतिद्वन्द्वसिद्धेः ॥

(अधि. सारा– अ ३. पा. २. श्लो. ५.) ॥

शास्त्रसंग्रहः

शारीरकशास्त्रम् (चतुरध्यायि)

प्रथमाध्यायः—समन्वयाध्यायः

		अधिकरणसंख्या	सूत्रसंख्या
१.	प्रथमः पादः- अयोगव्यवच्छेदपादः अस्पष्टतरजीवादिलिङ्गकः (२—४ अन्ययोगव्यवच्छेदपादाः)	11	32
२.	अस्पष्टजीवादिलिङ्गकः	6	33
३.	स्पष्टजीवादिलिङ्गकः	10	44
४.	स्पष्टतरजीवादिलिङ्गकः	8	29
		35	138

द्वितीयाध्यायः—अविरोधाध्यायः

१.	प्रथमः (स्मृतिपादः) स्वपक्षस्थापनम्	10	36
२.	द्वितीयः (तर्कपादः) परपक्षप्रतिक्षेपः	8	42

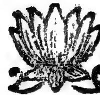
पाठभेदः शुद्धपत्रिका च

मुद्रणसमये ग्रन्थपातस्थलेषु मत्प्रार्थनया श्रीमदाचार्यपादैः अभ्यूहिताः पाठाः * [ ] एवमंकिताः । यत्र मूलं सन्दिग्धमिव तत्र 'इति स्यात – श्री' इति तदनुगृहीताः एव पाठाः तत्तत्पुटे अधस्तात् दत्ताः । मुद्रणानन्तरं शोधनकाले उपलब्धाः अत्र लिख्यन्ते ॥

पुट.	पंक्ति.		
10	9	उपासते	उपासताम् (?) †
12	4	सृजति मात्रं	सृजतिमात्रं
13	4	पत्न्यादीनां	पत्यादीनां
	6	अमृतता हेतु	अमृतताहेतु
15	16	मक्षिकादेः	माक्षिकादेः
	17	कृम्यादिद्रव्य	क्रिम्यादि द्रव्य
16	15	यथा	यतः(?) †
	9	सद्ब्रह्मात्मादिशब्दैः	सद्ब्रह्मेत्यादिवाक्यैः
17	17	वैलक्षण्यात् स्वकण्ठात्	वैलक्षण्यस्य कण्ठात् (?) †
23	9	श्रुतेश्चापि	श्रुतेश्चैव
24	13	ज्येष्ठोऽपि	श्रेष्ठोऽपि (?) †
	15	प्राणो	प्राणे (?) †
25	3	सर्गकरो	सर्गकरौ
30	4	नैवेदमन्यार्थतया	नैवेदमन्याग्र्यतया (?) †
31	8	रूपविमे	* [रूपविमे

† एवमंकितस्य 'इत्थं स्याच्चेत् समन्वित इव भाति' इति संकेतः ।

32	2	विरूपभेदतो	रूपभेदतो
		रूपभेदतो ह्यन्या । विद्येति नैव ’ इति मूले	
35	18	व्वस्था	व्यवस्था
47	9	विद्या महिमा	विद्यामहिमा
	11	प्राणे	प्राणे[२]
		जीवचेतसो:	जीवतेजसो: (?) †

[श्रीनिगमान्तमहादेशिकैरनुगृहीतायाः अधिकरण-सारावल्याः अस्य प्रबन्धस्य च क्वचित् क्वचित् विद्यमानाः निर्वाहभेदाः एकादशे (xi) पुटे लिखिताः । इदानीं श्रीभाष्यस्य अस्य प्रबन्धस्य च निर्वाहभेदाः विलिख्यन्ते ॥]

---

१. प्रथमाध्याये द्वितीयपादे अदृश्यत्वादिगुणकाधिकरणे (५)—

श्रीभाष्ये—"आथर्वणिका अधीयते- "अथ परा यया तदक्षर-मधिगम्यते............ अक्षरात् परतः परः" इति । तत्र सन्दिह्यते- किमिह अदृश्यत्वादिकमक्षरमक्षरात् परतः परश्च प्रकृतिपुरुषौ : अथ उभयत्र परमात्मैव इति" ॥ इति पूर्वपक्षो वर्तते ।

अत्र न्यायकलापसंग्रहे तु— "सूक्ष्मं त्वदृश्यत्वगुणं प्रधानम् । क्षेत्रज्ञ एवाक्षरमित्यसत्" इति पूर्वपक्षः वर्ण्यते ॥

२. प्रथमाध्याये द्वितीयपादे वैश्वानराधिकरणे—

श्रीभाष्ये— "किमयं वैश्वानरात्मा परमात्मेति शक्यनिर्णयः उत न" इति सन्देहः । अशक्यनिर्णय इति पूर्वःपक्षः, वैश्वानरशब्दस्य जाठराग्नौ, भूततृतीये, देवताविशेषे, परमात्मनि च वैदिकप्रयोगदर्शनात्; अस्मिन् प्रकरणे सर्वेषां लिंगोपलब्धेश्च" इति विचारः ।

न्यायकलापसंग्रहे तु— "कौक्षेयवह्निस्त्वथ देवता वा,
भूतं तृतीयं त्वथवाऽग्निशब्दात् ।
वैश्वानरः" इति विचार्यते ॥

३. प्रथमाध्याये चतुर्थे पादे कारणत्वाधिकरणे—

श्रीभाष्ये— "वेदान्तेषु स्रष्टुः अव्यवस्थितेः जगतो ब्रह्मैक-कारणत्वं न निश्चेतुं शक्यम्; प्रत्युत प्रधानकारणत्वमेव निश्चेतुं शक्यते इति पूर्वः पक्षः।

न्यायकलापसंग्रहे तु—'कारणस्य विविधवचनात् हेतुवचसां न निर्णीतिः क्वापि' इति पूर्वपक्षवर्णनम् ॥

४. अस्मिन् प्रबन्धे द्वितीयाध्याये प्रथमे पादे शिष्टापरिग्रहाधि-करणस्य पृथगधिकरणत्वमेव नाद्रियते ॥

५. तृतीयाध्यायस्य चतुर्थे पादे सहकार्यन्तरविध्यधिकरणे—

न्यायकलापसंग्रहे— "मन्तव्य इत्येव विधानहेतोः" इति मननस्य विधित्वमभ्युपगम्यत इव। श्रीभाष्ये तु जिज्ञासाधिकरणे लघु-सिद्धान्ते "श्रोतव्य इति चानुवादः............ श्रवणस्य प्राप्तत्वात्। श्रवणप्रतिष्ठार्थत्वात् मननस्य, "मन्तव्य" इति चानुवादः" इति मननस्य अनुवादत्वं सिद्धान्तितम् ॥

६. चतुर्थाध्यायस्य तृतीये पादे आतिवाहिकाधिकरणे—

श्रीभाष्ये— "किमर्चिरादयो मार्गचिह्नभूताः, उत भोगभूमयः, अथवा विदुषां ब्रह्म प्रेप्सतामतिवोढारः" इति त्रैकोटिकः संशयः।

वेदान्तदीपे— "किमर्चिरादयो विदुषो ब्रह्म प्रेप्सोः मार्ग-चिह्नभूताः उत [illegible] इति संशयः"।

न्यायकलापसंग्रहे— दीपोक्तप्रकार एव आश्रीयते ॥

अधिकरणचिन्तामणौ "यततसेनेश्वरार्यैः" इत्यादिश्लोकव्याख्याने "सेनेश्वरार्याः - श्रीरंगराजान्तरंगपरिकरतल्लजाः" इति वर्तते। सेनेश्वरार्या अपि – भगवद्रामानुजैर्नियुक्ताः 'मुदलि आण्डान्' इत्यपर-नामधेया राममिश्रा इव – भगवतः श्रीरंगनाथस्य अन्तरंगकैंकर्यनिर्वाहका आसन्निव- यदेव 'உள்துறை கைங்கர்யம்' इति इदानीमपि व्यवह्रियते। अतः सेनेश्वरार्याः राममिश्रार्येभ्योऽनन्तरं श्रीरंगमन्दिरकार्य-निर्वाहे अधिकृता भवेयुः। तेषां वन्दनश्लोके "जगद्भारः सुविन्यस्तः सेनेशे यत्र विष्णुना। तस्यावतारमपरं सेनानाथगुरुम्" इति विष्वक्सेनस्य नित्यविभूताविव अत्र श्रीरङ्गे भगवतः अन्तरङ्गकार्यनिर्वाहकत्वं ध्वन्यते। इत्यस्मदाचार्यपादानामभिप्रायः।

[अस्य मुद्रणे मातृकात्रयमुपयुक्तम्।

१. महीसुरपुरात् प्राप्ता मद्रपुरी अनन्ताचार्यमहाशयैः दत्ता (आन्ध्रलिपिः); तस्या एव देवनागरीलिपिना लिखिता एका च — क.

२. मद्रास् अडयार् पुस्तकालयस्था (देवनागरी) — ख.

३. अस्मदाचार्यपादानां तालपत्रकोशात्मिका (ग्रन्थलिपिः)—ग.]

श्रीः

न्यायकलापसङ्ग्रहः[1]

सेनेश्वरार्यविरचितः

[2]जगद्भारः सुविन्यस्तः सेनेशे यत्र विष्णुना ।
तस्यावतारमपरं [3]सेनानाथगुरुं भजे ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

॥ प्रथमोऽध्यायः - प्रथमः पादः ॥

शास्त्रावतारः ।

प्रणम्य रामानुजसंयमीश्वरं
प्रबोधहेतुं हृदयाम्बुजन्मनः ।
करोमि तद्दर्शनमार्गगोचरं
शारीरकन्यायकलापसङ्ग्रहम् ॥ १ ॥

[i]प्रमाणता [ii]तत्प्रतियोगिभङ्गः
[iii]संराधनं तस्य [iv]फलोपभोगः ।
एतानि सम्यक् परिचिन्तितानि
शास्त्रे त्विहाध्यायचतुष्टयेन ॥ २ ॥

---

[1]भगवत्सेनापतिमिश्रैर्विरचितः शारीरकन्यायकलापः-क;
सेनानाथीयन्यायकलापसंग्रहः-ग. [2]रक्षाभरः- क.
[3]सेनानाथं गुरुं- ख. [i—iv] प्रथमद्वितीयाद्यध्यायचतुष्टयद्योतकाः ।

[1]अस्पष्टतरं [2]अस्पष्टं [3]स्पष्टं [4]छायानुसारि च ।
जीवप्रधानयोः आदौ वाक्यजातं * विचिन्तितम् ॥ ३॥

[5]स्मृतिन्यायाविरोधश्च [6]परपक्षपराहतिः ।
[7]कार्यता वियदादीनां [8]अक्षादेश्च द्वितीयतः ॥ ४ ॥

[9]सदोषत्वं [10]अदोषत्वं [9]जीवस्य च [10]परस्य च ।
तृतीयेन [11]परोपास्तिः [12]इतिकर्तव्यंताऽपि च ॥ ५ ॥

[13]उपास्त्यनुष्ठानविधा [14]गत्युपक्रम एव च ।
[15]गतिमार्गप्रकारश्च [16]फलं चापि चतुर्थतः ॥ ६ ॥

---

१ ॥ जिज्ञासाधिकरणम् ॥ १ ॥

कार्ये हि वृद्धव्यवहारसिद्धो
व्युत्पत्तिभावो वचसां, न सिद्धे ।
इत्येतदुत्सारितवान् प्रसिद्धेः
सिद्धेऽपि बालप्रातिबोधनेषु ॥ ७ ॥

२ ॥ जन्माद्यधिकरणम् ॥ २ ॥

भेदप्रसक्तेरनुभूत्यभावात्
विशेषणं वाऽप्युपलक्षणं वा ।
जन्माद्यशक्यप्रातिपादनं यत्
†स्यात्तन्निरासोऽप्युभयत्र शक्तेः ॥ ८ ॥

1—16 प्रथमद्वितीयादिषोडशपादद्योतकाः ।

*विचारितं- ख. †तत्सन्निरासो- ग.

३ ॥ शास्त्रयोनित्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

कार्यत्वतः सावयवत्त्वसिद्धात्
  कर्ता च संसिद्ध्यति कारणं च ।
इत्येतदुत्सारितवान् प्रदूष्य
  शास्त्रैकगम्यत्वसमर्थनेन[1] ॥ ९ ॥

४ ॥ समन्वयाधिकरणम् ॥ ४ ॥

प्रयोजनं ब्रह्मणि नैव लब्धं
  सिद्धे प्रवृत्तिस्त्वथवा निवृत्तिः ।
इत्यप्रमात्वं हि विशङ्क्य नुन्नं
  स्वतः फलत्वेन परस्य पुंसः ॥ १० ॥

व्युत्पत्त्यभावात् प्रतिपत्तिदौस्स्थ्यात्
  अन्येन सिद्धेरफलत्वतश्च ।
अमात्वमाशंक्य निराचकार
  न्यायैश्चतुर्भिः प्रतिपाद्य तत्तत् ॥ ११ ॥

५ ॥ ईक्षत्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

गौणी तु गौणेक्षणसाहचर्यात्
  ईक्षा यतस्तज्जगतां निदानम् ।
प्रधानं इत्येतदपाचकार
  मुख्यं यतो वीक्षणं आत्मशब्दात् ॥ १२ ॥

---

[1]समर्थने च- ख.

६ ॥ आनन्दमयाधिकरणम् ॥ ६ ॥

विकारवाची मयडित्यमुष्मात्
क्षेत्रज्ञमानन्दमयं विशङ्क्य ।
असंभवात् प्राणमये च हानेः
प्राचुर्यवाचीति निराचकार ॥ १३ ॥

७ ॥ अन्तरधिकरणम् ॥ ७ ॥

[1]देहित्वतश्चेतन एव कश्चित्
पुण्योत्तरो मण्डलमध्यवर्ती ।
इत्येवमुत्सारयते स शङ्कां
लोकेशताद्यैः परमात्मधर्मैः ॥ १४ ॥

८ ॥ आकाशाधिकरणम् ॥ ८ ॥

९ ॥ प्राणाधिकरणम् ॥ ९ ॥

आकाश इत्येव विशेषनाम्ना
स एव तु स्यात् जगतां निदानम् ।
प्राणोऽथवेत्येतदपाचकार
भूताभिसंवेशमुखैश्च लिङ्गैः ॥ १५ ॥

१० ॥ ज्योतिरधिकरणम् ॥ १० ॥

न हि स्ववाक्ये [2]परलिङ्गधर्माः
ज्योतिस्तु तद्भूततृतीयमेव ।

---

[1]देहित्वतश्चेतर एव- ख. [2]परलिङ्गधर्मः-ख.

एतन्न शङ्क्यं, [1] न हि तस्य पादो
भूतानि किन्त्वस्य परस्य पुंसः ॥ १६ ॥

११ ॥ इन्द्रप्राणाधिकरणम् ॥ ११ ॥

इन्द्रे तु निर्धारितजीवभावे
स्वोपास्तिशब्दात् स हि कारणं स्यात् ।
[2]एतन्न सत्, तस्य हि शास्त्रदृष्ट्या
तथोपदेशोऽमृतता च [3]धर्मः ॥ १७ ॥

सर्वज्ञमानन्दमयं [4]सरूपं
तेजस्विनं प्राणनकारणं च ।
सुस्थानमात्मानमुदाजहार
पादेन पूर्वेण जगन्निदानम् ॥ १८ ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमः ॥

॥ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

शास्त्रे त्वमुष्मिन् जगतां निदानं
ब्रह्मैव साक्षात् चिदचिच्छरीरम् ।
इत्येवमर्थं विशदीकरिष्यन्
पादान् अथ त्रीन् प्रचकार शेषान् ॥ १९ ॥

---

[1]शक्यं- ख. [2]एवं न सत्तस्य- क. [3]धर्मं- ग. [4]स्वरूपं-क, ख.

तत्र द्वितीयेन शरीरं आसीत्
तत्प्रत्यशेषः चिदचित्प्रपञ्चः ।
तृतीयतस्तस्य तदात्मभावः
चतुर्थतस्तद्विपरीतभङ्गः ॥ २० ॥

---

१२ ॥ सर्वत्र प्रसिद्ध्यधिकरणम् ॥ १ ॥

स्वकर्मतः कारणताभियोगात्
अल्पत्वतोऽल्पायतनत्वतश्च ।
सर्वं समाशङ्क्य निरास जीवं
प्रसिद्धितस्तद्गुणतः स्मृतेश्च ॥ २१ ॥

१३ ॥ अत्त्रधिकरणम् ॥ २ ॥

अत्ता तु जीवो न परः स्वतन्त्रः
स एव यत्कर्मफलोपभोगी ।
इत्यप्यसत् तद्धि चराचरस्य
मृत्यूपसेकात् अदनं त्वपीतिः ॥ २२ ॥

१४ ॥ अन्तराधिकरणम् ॥ ३ ॥

अक्ष्यन्तरस्त्वेष इति प्रसिद्ध्या
जीवोऽथवा बिम्बं अथापि दैवं ।
इत्यप्यसत् स्यात् अमृतत्वशब्दात्
सुखश्रुतेश्चाप्यनवस्थितेश्च ॥ २३ ॥

१५ ॥ अन्तर्याम्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

द्रष्टेति शब्दात् इह वाक्यशेषे
द्रष्ट्रन्तरस्य प्रतिषेधतश्च ।
क्षेत्रज्ञमन्तर्यमयन्तमाहे-
त्येतन्न जागर्त्यमृतत्वशब्दात् ॥ २४ ॥

१६ ॥ अदृश्यत्वादिगुणकाधिकरणम् ॥ ५ ॥

स्थूलत्वदृश्यत्वनिषेधनेन
सूक्ष्मं त्वदृश्यत्वगुणं प्रधानम् ।
क्षेत्रज्ञ एवाक्षरमित्यसत् स्यात्
प्रतिज्ञया तत्परतः परत्वात् ॥ २५ ॥

१७ ॥ वैश्वानराधिकरणम् ॥ ६ ॥

कौक्षेयवह्निस्त्वथ देवता वा
भूतं तृतीयं त्वथवाऽग्निशब्दात्[1] ।
वैश्वानरः स्यात् इति, नैव यस्मात्
[2]त्रैलोक्यदेहः [3]पुरुषाभिधा च ॥ २६ ॥

स्थूलस्य सूक्ष्मस्य तथेन्द्रियाणां
एकैकशश्चावयवत्वतश्च ।
तद्देहतां [4]संप्रतिपाद्य पश्चात्
[5]तदन्यदेहत्वं अपाचकार ॥ २७ ॥

---

[1]स्वशब्दात्- क. [2]त्रैलोक्यदेहे- ख.
[3]पुरुषोऽभिधा- क [4]संप्रतिपद्य-क. [5]अन्यत्वदेहत्वं- क.

पादेनेत्थं अनेनार्थात् जगतः तच्छरीरता ।
सामानाधिकरण्येन तदन्येन च साधिता ॥ २८ ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीयः ॥

॥ प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

१८ ॥ द्युभ्वाद्यधिकरणम् ॥ १ ॥

मनःप्रभृत्यक्षसमाश्रयत्वात्
द्युभ्वाश्रयः चेतन एव नान्यः ।
एवं न [1]शङ्क्यं स्फुटं आत्मशब्दात्
मुक्तोपसृप्यव्यपदेशतश्च ॥ २९ ॥

१९ ॥ भूमाधिकरणम् ॥ २ ॥

नामाद्युपक्रम्य कृतोपदेशः
समापितः प्राणननाम्नि जीवे ।
ततः स भूमेति न शङ्कनीयं
सत्योपदेशात् अधिकं त्वमुष्मात् ॥ ३० ॥

२० ॥ अक्षराधिकरणम् ॥ ३ ॥

[2]अव्याकृतं चेतन एव [3]वापि
स्यादक्षरं चास्पदं अम्बरस्य ।
[4]कार्यास्पदत्वात् अचिदाश्रयत्वात्
इत्यप्यसत् तस्य धृतेः प्रशास्तेः ॥ ३१ ॥

---

[1]शक्या—क; शक्यं—ख । [2]अव्याकृतः—ग. [3]वापः—ख.
[4]कार्याश्रयत्वात्-क.

२१ ॥ ईक्षतिकर्माधिकरणम् ॥ ४ ॥

भुवोऽन्तरिक्षात् अधिकोपदिष्टो
यो ब्रह्मलोकः स विधातृलोकः ।
[1]तत्र त्रिमात्रप्रणवानुचिन्त्यो
धातेत्यसत् स्यात् [2]अमृताभिधाद्यैः ॥ ३२ ॥

२२ ॥ दहराधिकरणम् ॥ ५ ॥

दह्रस्तु खं स्यात् अथ चेतनो वा
प्रसिद्धियोगात् गुणयोगतश्च ।
[3]न साध्विदं खे न हि सत्यभावः
कामाश्च जीवे न निसर्गसिद्धाः ॥ ३३ ॥

२३ ॥ प्रमिताधिकरणम् ॥ ६ ॥

"प्राणाधिपः सञ्चरती"ति वाक्ये
प्रसिद्धितोऽङ्गुष्ठमितो हि जीवः ।
इत्यप्यसाध्वेव भवेत् अमुष्मिन्
ईशानशब्दश्रवणाद्धि वाक्ये ॥ ३४ ॥

२४ ॥ देवताधिकरणम् ॥ ७ ॥

अविग्रहा विग्रहवत्प्रसाध्ये
संराधने नाधिकृतास्तु देवाः ।
इत्यप्यसत् कल्पितनामरूपाः
तस्मात् मनुष्या इव तेऽपि शक्ताः ॥ ३५ ॥

---

[1]ततः- ग. [2]अमृतोभिधाद्यैः-ख. [3]न सास्पदं- ग; न सांप्रतं-पा.

२५ ॥ मध्वधिकरणम् ॥ ८ ॥

मध्वादिविद्यास्वधिकारभाजः
वस्वादयो नैव वसुत्वयोगात् ।
उपास्यभावात् इति नैव यस्मात्
भूयोऽपि [1]वाञ्छाऽस्ति परो ह्युपास्यः ॥३६॥

२६ ॥ अपशूद्राधिकरणम् ॥ ९ ॥

स्वाध्यायहीना अपि [2]भारतादीन्
श्रुत्वाऽथ [3]विज्ञाय परं पुमांसम् ।
उपासते शूद्रगणा इतीदं
न सत्, निषेधात् श्रवणादिकस्य ॥ ३७ ॥

२७ ॥ अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशाधिकरणम् ॥ १० ॥

धूत्वेति वाक्ये प्रकृतस्तु पूर्वं
आकाशतां ऋच्छतु मुक्त एव ।
एतन्न हि प्राणिति नामरूप-
[4]निर्वाहकौ नैव हि बद्धमुक्तौ ॥ ३८ ॥

अक्लिष्टभावः सुखरूपता च
प्रशासितृत्वं श्रयणीयता च ।
गुणोत्तरत्वं त्वजुगुप्सता च
निर्वोढृता च प्रतिपादिताऽस्मिन् ॥ ३९ ॥

---

[1]वाञ्छन्ति- क. [2]भारतादि- ग. [3]विज्ञानपरं- ख.
[4]निर्वाहका....मुक्ताः- ग.

प्रधानजीवयोः व्यष्टयोः समष्टयोश्चाऽऽत्मता *क्रमात् ।
उक्ता तृतीये तु पुनः तस्याः शासनताऽपि च ॥ ४० ॥

चतुर्थपञ्चमाभ्यां तु स्वरूपेण गुणैरपि ।
उपास्यतार्थं आत्मत्वं इत्यात्मत्वप्रयोजनम् ॥ ४१ ॥

हेयेऽपि तत्तत्संबन्धे नैवेशत्वात् जुगुप्सते ।
इति न्यायेन षष्ठेन प्रोक्तं आत्मत्वसिद्धये ॥ ४२ ॥

मध्ये प्रसङ्गात् षष्ठस्य [1] देवदेवविशेषयोः ।
विद्याधिकारः शूद्राणां तदभावश्च साधितः ॥
सप्तमात् ईशितृत्वं तु निर्वोढृत्वात् स्थिरीकृतम् ॥ ४३ ॥

एवं एतैः त्रिभिः पादैः कारणं ब्रह्म साधितम् ।
चतुर्थात् तच्च हेतुत्वं तस्यैवेति प्रसाध्यते ॥ ४४ ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीयः ॥

॥ प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

२८ ॥ आनुमानिकाधिकरणम् ॥ १ ॥

अव्यक्तं महतः [2]परं तु पुरुषः तस्मात् परः [3]तत्परं
[4]नैवास्तीति कुतन्त्रसिद्धगणना तत्प्राक्रियानुस्मृतेः ।
[5]एतन्नैव यथार्थमत्र [6]रथताद्युक्तेषु वागादिकेषु
अव्यक्तं तु शरीरमेव पुरुषः सोऽयं परः पूरुषः ॥४५॥

---

*श्रयात्-क. [1]देवदेवविचारयोः—क. [2]परत्र- क. [3]तत्परो-ग.
[4]नैवास्तीति तु तन्त्रसिद्धि-ख. [5]एतेनेव-क. [6]रथताऽप्युक्तेषु-ख, ग.

२९ ॥ चमसाधिकरणम् ॥ २ ॥

"अजां" इत्येतस्मिन् वचसि गदितं तन्त्रगदितं
प्रधानं स्वातन्त्र्यात् सकलजगतीसर्गकरणात् ।
इदं नैवैतस्मिन् खलु सृजति मात्रं त्वभिहितं
[1]विशेषस्याभावात् वदति च विशेषं श्रुतिरतः ॥

३० ॥ संख्योपसंग्रहाधिकरणम् ॥ ३ ॥

'यस्मिन् पञ्चजनाश्च पञ्च गगनं चापी'ति वाक्ये स्फुटं
संख्यासंग्रहणात् तु तन्त्रगणनेत्येतन्न हि प्राणिति ।
ब्रह्माधारतया स्थितेरतिशयस्फूर्तेश्च संज्ञात्वतः
प्राणादीन्द्रियपञ्चकस्य च यथा सप्तेति सप्तर्षयः ॥

३१ ॥ कारणत्वाधिकरणम् ॥ ४ ॥

क्वचित् सत् [2]क्वाप्यात्मा [3]क्वचित् असदपि क्वापि पुरुषः
क्वचित् ब्रह्मेत्येवं विविधवचनात् हेतुवचसाम् ।
न [4]निर्णीतिः [5]क्वापि त्विति न खलु, सर्वत्र हि परः
समाकृष्टो लिङ्गप्रकरणगुणाद्यैरिति यतः ॥ ४८ ॥

३२ ॥ जगद्वाचित्वाधिकरणम् ॥ ५ ॥

"यः कर्ता यस्य कर्मे"त्यभिहितपुरुषो जीव एवात्र वृत्तः
कर्तृत्वात् कर्मवत्त्वात् सहजनिजगुणैः भोक्तृभावप्रतीतेः ।

---

[1]विशेष्याभावात्—ग [2]क्वात्मात्मा—ग [3]क्वचिदसदचित्—ख, ग.
[4]निर्णीतः—क [5]क्वापीति—ग

इत्येवं नैव शङ्क्यं [1]जगदिह वचने कर्मशब्दाभिधेयं
दृष्ट्यर्थं [2] प्राणजीवग्रहणमिह सुषुप्त्याश्रयो ब्रह्म यस्मात् ॥

३३॥ वाक्यान्वयाधिकरणम् ॥ ६ ॥

[3]पत्न्यादीनां प्रियत्वं स्वकृतमिति वचस्यत्र जीवोऽभिधेयः
द्रष्टव्यत्वेन यस्मात् श्रुतमिह पतिपत्न्यादिसंबन्धभाक्त्वम् ।
नैवान्यस्मिन् हि वाक्यान्वयनं अमृतता हेतुभावस्तथोक्तः
वाक्यान्ते जीवलिङ्गश्रवणमिदमवस्थानतोऽन्तः परस्य ॥

३४ ॥ प्रकृत्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

उपादानात् अन्यत् त्वितरदिति नैकत्र घटना
विकारित्वाभावश्रवणमपि जागर्ति भुवने ।
अतो नोपादानं पर इति न शक्यं कथयितुम्
प्रतिज्ञानात् साक्षात् उभयकथनात् किंस्विदिति च ॥

प्रक्रियाप्रत्यभिज्ञानात् स्वभावकथनात् तथा ।
संख्योपसंग्रहाच्चापि व्याकुलत्वात् परस्परम् ॥ ५२ ॥

कर्मसंबन्धकथनात् पत्यादिश्रवणात् तथा ।
लोके च भेदसन्दृष्टेः उपादाननिमित्तयोः ॥ ५३ ॥

ब्रह्मैव कारणं नान्यत् इत्येषा नैव निश्चितिः ।
इति यत् तान्त्रिकैरुक्तं तदनेन निराकृतम् ॥ ५४ ॥

---

[1]जगति हि—ग [2]प्राणशब्द (जीव) ग्रहणमिह—ग
[3]पत्न्यादीनां—ग.

त्रिभिः प्रधानस्य निराकृतिः स्यात्
चतुर्थतोऽन्योन्यविरोधभङ्गः ।
मुक्तिं गतो बन्धगतश्च जीवो
व्यावर्तितः पञ्चमषष्ठकाभ्याम् ॥ ५५ ॥

एतावता सूत्रकलापकेन
निरीश्वरं सांख्यं अपाचकार ।
शेषात् धुनोति स च सेश्वरं तत्
ऐक्यं निमित्तेश्वरयोः समिच्छन् ॥ ५६ ॥

एवं जगत्कारणवादिवाक्यैः
उक्तं समस्तैरपि चैककण्ठैः ।
ब्रह्मैव सर्वज्ञमनन्तशक्ति
निदानमेषां जगतामितीदम् ॥ ५७ ॥

सूक्ष्मचिदचिच्छरीरं कारणतां याति तत् परं ब्रह्म ।
स्थूलचिदचिच्छरीरं पुनश्च तत् कार्यतां याति ॥ ५८ ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थः ॥

इति सेनेश्वराचार्यकृते न्यायकलापसङ्ग्रहे
प्रथमोऽध्यायः ॥

॥ द्वितीयोऽध्यायः - प्रथमः पादः ॥

१॥ स्मृत्यधिकरणम् ॥ १ ॥

स्मृतेर्विरोधादुपबृंहणस्य
न ब्रह्म हेतुर्जगतामितीदम् ।
असारमन्यस्मृतिभिर्विरोधात्
[1] तेषां त्वनाप्तिश्च न शक्यशङ्का ॥ १ ॥

२॥ योगप्रत्युक्त्यधिकरणम् ॥ २ ॥

[2] ब्रह्मेति वेदान्तसमर्थितोऽर्थः
तत्सेश्वरस्मृत्यनुसारहानेः ।
असाध्वितीदं न, परैर्विरोधात् [3]
[4] जीवत्वतो विभ्रमसंभवाच्च ॥ २ ॥

३॥ विलक्षणत्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

४॥ शिष्टापरिग्रहाधिकरणम् ॥ ४ ॥

यद्यत्कार्यं न तत्तत्प्रतिभटगुणकं ब्रह्म चेदं च विश्वम्
ज्ञत्वाज्ञत्वादिधर्मैः प्रतिभटमथ चेदीक्षणाच्चेतनत्वम् ।
[5] तत्तासां देवतानामिति तु न चतुरं दृश्यते मक्षिकादेः
कृम्यादिद्रव्यभेदो यदि न भवति तत्कार्यहेत्वोरलं स्यात् ॥

[1] तेषामनाप्तिश्च—क [2] ब्रह्म तु—ख. [3] विरोधः—क
[4] जीवत्वतोऽपि भ्रम—क. [5] सा तासां—क.

५ ॥ भोक्त्रापत्त्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

भोक्तृत्वं स्याज्जीववद्देहवत्त्वात्
इत्येतस्मान्नाधिकं ब्रह्म सिद्ध्येत् ।
[1] नैतच्छङ्क्यं मुक्तवत्कर्महानेः
युज्येतैतत् राजवच्चापि लोके ॥ ४ ॥

६ ॥ आरम्भणाधिकरणम् ॥ ६ ॥

बुद्ध्याकाराभिधानव्यवहृतिगणनैर्भेदकैः कार्यहेत्वोः
एकत्वं नैव सिध्येत् इति तु न चतुरं कारकानर्थता च ।
[2]सद्ब्रह्मात्मादिशब्दैरभिहितमपृथग्येन शब्दादिभेदो
द्रव्यावस्थावलंबी [3]तत इह न भवेत् कारकानर्थता च ॥

७ ॥ इतरव्यपदेशाधिकरणम् ॥ ७ ॥

जीवस्य ब्रह्मभावं व्यपदिशति यतस्तत्त्वमस्यादिवाक्यं
तस्माद्दुःखैककन्दं न हि सृजति जगत् कः स्वदुःखाभिलाषी ।
नैवैतद्येन भेदं प्रकटयति तयोरन्य इत्यादिवाक्यं
देहात्मत्वादिभेदश्रवणमपि यथा चेतनैक्योपदेशः ॥ ६ ॥

८ ॥ उपसंहारदर्शनाधिकरणम् ॥ ८ ॥

यत्कारणं कारकसव्यपेक्षं
तत्स्यात् परं ब्रह्म न तद्व्यपेक्षं ।
अतो न हेतुस्त्विति नैव यस्मात्
क्षीरं तु नैवेच्छति तत् दधित्वे ॥ ७ ॥

---

[1] नैतच्छक्यं—क. [2]सद्ब्रह्मेत्यादिवाक्यैः—क. [3]तत इति न—ग.

९ ॥ कृत्स्नप्रसक्त्यधिकरणम् ॥ ९ ॥

ब्रह्म स्यात् कार्यशेषं निखिलमवयवाभावतः सांशता चेत्
व्याकोपः स्यादिदानीमवयवविरहश्राविणीनां श्रुतीनाम् ।
हेतुत्वं तस्य तस्मात् विहतमुभयथेत्येतदप्यात्तसारं
[1] वैलक्षण्यात्प्रकाराच्छ्रुतिभिरपि तथा ज्ञापनाच्छक्तिमत्त्वात् ॥

१० ॥ प्रयोजनवत्त्वाधिकरणम् ॥ १० ॥

कामानां समवाप्तितो न हि फलं किंचित् समालोक्यते
सृष्टेरस्य [2]परस्य नापि दयया दुःखैकहेतुत्वतः ।
नैवैतत् स हि लीलयैव तनुते पुण्याद्यपेक्षावशात्
वैषम्यादि च नास्ति कर्मवशतासिद्धेरनादित्वतः ॥

कपिलस्मृतेर्विरोधात्[१] हिरण्यगर्भस्मृतेर्विरोधाच्च[२] ।
न्यायविरोधात्[३,४] भोगप्रसङ्गतः[५] [3]कार्यहेतुभेदाच्च[६] ॥

जीवब्रह्मैकत्वात्[७] कारकसंग्रहणहानितश्चापि[८] ।
कार्यैकशेषभावात्[९] [4]फलहानेश्चोत्थितं तु पर्यहरत्[१०] ॥

द्वाभ्यां स्मृत्यविरोधः स्यात् शेषैर्न्यायाविरोधिता ।
चतुर्थपञ्चमौ तत्र तृतीयोक्तौ प्रसंगतः ॥ १२ ॥

---

[1]वैलक्षण्यात् स्वकण्ठात्-क. [2]परस्य वापि-ख.

[3]कार्यहेतुत्वाच्च—ख; कार्यभेदाच्च-क. [4]फलहानेश्चार्थिकं—ख.

तस्मात् षष्ठं तृतीयं च पादेऽस्मिन् संगते मते ।
षष्ठादयस्तु चत्वारः संगच्छन्ते यथाक्रमम् ॥ १३ ॥

तच्छायवाक्यैरुत्थानं तथा न्यायेन चोद्गमः ।
इति पूर्वेण पादेन संगतिः स्यात् सुशोभना ॥ १४ ॥

॥ इति द्वितीये प्रथमः ॥

॥ द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

---

११ ॥ रचनानुपपत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥

वेदादृता यद्यपि तत्त्वसंख्या
जीवान् बहून् इच्छति चापि तन्त्रम् ।
यत्कारणं तत् खलु कर्त्रपेक्षं
नैतत्तथा [1]तान्त्रिकमित्यसाधु ॥ १५ ॥

१२ ॥ महद्दीर्घाधिकरणम् ॥ २ ॥

ईशश्च कर्ता बहवश्च जीवाः
तथाऽपि न न्यायगतिस्समर्था ।
कार्यानुपायादणुभिर्निरंशैः
[2]कार्यत्वतोऽरूपतया च तेषाम् ॥ १६ ॥

---

[1]तान्त्रिकमत्यसाधु—ख; तान्त्रिकमत्र साधु—क;

[2]अन्यत्वतोऽरूपतया-क.

१३ ॥ समुदायाधिकरणम् ॥ ३ ॥

संघैरणूनां [1]*[हि धरादयः स्युः
धरादिभूतैः करणादयश्च] ।
इत्यप्यसारं क्षणिकाः पदार्थाः
क्व संहताः स्युः क्व च कार्यसिद्धिः ॥१७॥

१४ ॥ उपलब्ध्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

आकार एकस्तु विवादहानेः
ज्ञानस्य नार्थस्य ततः स नास्ति ।
इत्यप्यसत् स्यात् त्रितयावभासात्
विज्ञानवत् [2]ज्ञेयतदाश्रयौ च ॥ १८ ॥

१५ ॥ सर्वथानुपपत्त्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

नित्योत्पत्तिप्रसङ्गात् अविकृतभवनं नाम नैवोपपन्नं
नैवावस्थानहानेः विकृतभवनमप्यश्नुते [3]युक्तिमत्ताम् ।
तस्मात्तुच्छात् प्रभूतं भुवनं इति न सद्वस्तुनः कस्यचित्स्यात्
भावाभावव्यवस्था [4]तादितरविषये तेन तुच्छत्वहानिः ॥

१६ ॥ एकस्मिन्नसंभवाधिकरणम् ॥ ६ ॥

सर्वं च [5]सत्त्वादिपटादिभावैः
भिन्नं त्वभिन्नं स्थिरमस्थिरं च ।

---

[1]'हि महदादयः स्युः सत्त्वादिमूर्तैः-क'. [2]ज्ञायत एतदाश्रयौ-ख; ज्ञानतदा-क. [3]युक्तिमत्या-क. [4]व्यतिकरविषयौ-ख. [5]सत्त्वादिवदादि-ख. 'तन्त्वादिपटादिभावैः'–इति स्यात्–श्री.

इत्यप्यसत् येन [1]विरुद्धधर्मौ
[2]नैकाश्रयावन्यकृता प्रतीतिः ॥ २० ॥

१७ ॥ पशुपत्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

पत्युः पशूनां मतं आदरार्हं
सर्वज्ञभावाच्च परिग्रहाच्च ।
इत्यप्यसत् वेदविरुद्धधर्म-
परावरादिप्रतिपादनेन ॥ २१ ॥

१८ ॥ उत्पत्त्यसंभवाधिकरणम् ॥ ८ ॥

जीवः परस्मात्तु मनस्तु जीवात्
इत्यादिभिः वेदविरोधदृष्टेः ।
स्यात् [3]पञ्चरात्रं न सत् इत्यसारं
व्यूहाभिधानात् प्रतिषेधतश्च ॥ २२ ॥

कपिलकणभुग्बुद्धार्हन्तो[4] हताः सह शंभुना
कुलिशनिशितैरेतैस्तर्कैः अकर्कशबुद्धयः ।
अपि च भगवद्दृष्टा श्रीपाञ्चरात्रगतिस्त्वियं
न खलु सदृशी बाह्यैरन्यैरिति प्रतिसाधितम् ॥२३॥

स्मृतिन्यायाविरोधं च परपक्षपराहतिं ।
विधाय परतो द्वाभ्यां कार्यभावो [5]विचिन्त्यते ॥२४॥

॥ इति द्वितीयस्य द्वितीयः ॥

---

[1]विरुद्धधर्मा—क. [2]नैकाश्रया त्वन्यकृता—क. [3]पञ्चसारं—क.
[4]बौद्धार्हन्तः—क. [5]विधीयते—ग.

॥ द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

१९ ॥ वियदधिकरणम् ॥ १ ॥

उत्पत्तिमन्तो न यथैव जीवाः
नभश्च नोत्पत्तिमत् [1]अंशहानेः ।
इति त्वसारं वदति श्रुतिश्चेत्
तथैव तत् स्यात् न तु तर्कभङ्गः ॥ २५ ॥

२० ॥ तेजोऽधिकरणम् ॥ २ ॥

कार्याणि सर्वाणि [2]तथा श्रुतत्वात्
स्थानान्तरात् कारणतो भवन्ति ।
नैवं श्रुतेरव्यवधानदृष्ट्या
तत्तच्छरीरात् परतो भवन्ति ॥ २६ ॥

२१ ॥ आत्माधिकरणम् ॥ ३ ॥

"तोयेन जीवान्" इति वाक्यभावात्
प्रतिज्ञया जायत एव जीवः ।
इदं त्वसारं कृतविप्रणाश-
प्रसङ्गतो "नित्य" इति श्रुतेश्च ॥ २७ ॥

२२ ॥ ज्ञाधिकरणम् ॥ ४ ॥

विज्ञानशब्दात् [3]स्वपनेष्वदृष्टेः
संज्ञानमागन्तुकचेतनो वा ।

---

[1]अंशभानेः—क. [2]तथाश्रितत्वात्—ख.
[3]स्वप्ने त्वदृष्टेः—ग; स्वप्ने स्वदृष्टेः—क.

नैवं श्रुतेः संकुचितं सुषुप्तौ
ज्ञानाभिधा तद्गुणसारतः स्यात् ॥ २८ ॥

२३ ॥ कर्त्रधिकरणम् ॥ ५ ॥

नान्यं गुणेत्यादिषु कर्तृताऽस्य
निषिध्यते येन ततो न कर्ता ।
इत्येतदेवं न विशङ्कनीयं
शास्त्रार्थवत्त्वात् उपपत्तितश्च ॥ २९ ॥

२४ ॥ परायत्ताधिकरणम् ॥ ६ ॥

कर्तृत्वं एतस्य परानपेक्षं
शास्त्रार्थवत्त्वाय स हि स्वतन्त्रः ।
नैतत् श्रुतिभ्यो न च शास्त्रकोपः
प्रयत्नसापेक्षतया परस्य ॥ ३० ॥

२५ ॥ अंशाधिकरणम् ॥ ७ ॥

भेदान्न जीवोंऽश इति श्रुतीनां
दृष्टो विरोधस्त्वितरेतरेण ।
अंशस्मृतेः पादतयोपदेशात्
स्यादंश एवास्य परस्य जीवः ॥ ३१ ॥

कार्यता वियदादीनां[1] तस्याश्चाव्यवधानता[2] ।
उत्पत्त्यभावो[3] जीवस्य ज्ञातृता[4] कर्तृताऽपि च[5] ॥३२॥
कर्तृतायाः परापेक्षा[6] परं प्रत्यंशताऽपि च[7] ।
इत्थमर्थास्त्वमी सर्वे पादेनानेन चिन्तिताः ॥ ३३ ॥

प्रथमश्च द्वितीयश्च तृतीयश्चात्र [1]सङ्गताः ।
तृतीयशेषाश्चत्वारः प्रसङ्गात् [2]त्विह चिन्तिताः ॥३६॥

॥ इति द्वितीयस्य तृतीयः ॥

॥ द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

---

२६ ॥ प्राणोत्पत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥

न हि जननं इन्द्रियाणां प्राणा अग्रेऽभवन् इति श्रुत्या ।
नैवं प्राणस्तु परः प्रतिज्ञया गौणमेव [*]बहुवचनम् ॥

२७ ॥ सप्तगत्यधिकरणम् ॥ २ ॥

सप्त तु यदेति वाक्यात् सप्त प्राणा इति [3]श्रुतेश्चापि ।
नैवं प्रधानभावात् "दशेमे" इति वाक्यतः स्मरणात् ॥

२८ ॥ प्राणाणुत्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

तानि तु विभूनि युक्तं "सर्वेऽनन्ताः समा" इति श्रवणात् ।
नैवमुपास्त्यर्थत्वात् उत्क्रमणश्रुतित एव चोत्क्रमणे ॥३७॥

२९ ॥ वायुक्रियाधिकरणम् ॥ ४ ॥

वाक्यात् प्रसिद्धेश्च [4]विशंक्यतेऽयं
न वायुमात्रं न च तत्क्रिया वा ।
प्राणस्तु देहादिभृदेव वायुः
[5]प्राणस्य वायोश्च पृथक्त्वशब्दात् ॥ ३८ ॥

---

[1]सङ्गतः-ख. [2]परिचिन्तिताः-ख; त्विति चिन्तिताः-ग. [*]बहुभवनं-क.
[3]श्रुतेश्चैव–ख. [4]विशंक्यते यत्–ख. [5]प्राणे स्ववायोश्च–ख.

३० ॥ श्रेष्ठाणुत्वाधिकरणम् ॥ ५ ॥

लोकैः त्रिभिः साम्यगिरा विभुः स्यात्
[1]प्राणस्त्ववतीदं न विशङ्कनीयम् ।
उत्क्रान्तिशब्दादिभिरस्य लोकैः
[2]साम्यश्रुतिर्याऽत्र तथाऽर्थवादः ॥ ३९ ॥

३१ ॥ ज्योतिराद्यधिष्ठानाधिकरणम् ॥ ६ ॥

[3]वागाद्यधिष्ठानं इह स्वतः स्यात्
जीवेन सार्धं ज्वलनादिकानां ।
नैवं परात्मामननात् अमीषां
एतत्तु "योऽग्नौ" इति च श्रुतत्वात् ॥ ४० ॥

३२ ॥ इन्द्रियाधिकरणम् ॥ ७ ॥

प्राणाभिधानात् उपकारसाम्यात्
ज्येष्ठोऽपि चायं स्फुटमिन्द्रियं स्यात् ।
नैतत् "दशे"ति व्यपदेशभावात्
प्राणो मनश्चेन्द्रियमित्यतश्च ॥ ४१ ॥

३३ ॥ संज्ञामूर्तिक्लृप्त्यधिकरणम् ॥ ८ ॥

नामादिसृष्टिस्तु हिरण्यगर्भात्
[4]भवेत् "अनेने"ति तु वाक्यभावात् ।
नैवं परादेव तु तच्छरीरात्
सेयं त्रिवृत्कारसमानकर्तुः ॥ ४२ ॥

---

[1]प्राणस्त्विदानीं—क. [2]साम्यश्रुतिर्ध्यातृतया—क.
[3]वागाद्यनुष्ठानं-ख. [4]भवत्यनेन—क.

[1]उत्पत्त्या [2]संख्यानं [3]परिमाणं चैव करणानाम् ।
प्राणस्य च स्वरूपं[4] परिमाणमानिन्द्रियत्वं च[7] ॥ ४३ ॥

एतेषां सर्वेषां सर्गकरो व्यष्टिभूतानां[8] ।
इत्येतदखिलममुना पादेन विचिन्तितं सम्यक् ॥४४॥

प्रथमे प्रसक्तरूपाः *पञ्चापि विचिन्तिता द्वितीयाद्याः ।
तस्मात् सङ्गतमस्मिन् पादे प्रथमं च चरमं च ॥ ४५ ॥

प्राणस्वरूपचिन्ता प्राणतया शब्दनेन करणानाम् ।
प्रासङ्गिकप्रसिद्धा प्रसङ्गतस्तद्विशेषचिन्ता च ॥ ४६ ॥

†अण्डबहिर्भूतानां पूर्वेण विचिन्तिता सृष्टिः ।
सृष्टिस्तु चिन्तिता स्यात् अण्डान्तर्वर्तिनामनेनापि॥४७॥

॥ इति द्वितीयस्य चतुर्थः ॥

इति सेनेश्वराचार्यकृते न्यायकलापसङ्ग्रहे
॥ द्वितीयोऽध्यायः ॥

॥ तृतीयोऽध्यायः—प्रथमः पादः ॥

---

१ ॥ तदन्तरप्रतिपत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥

न भूतसूक्ष्मैः सह याति देही
तत्रैव तेषां सुलभत्वहेतोः ।

---

*पञ्च विचिन्तिताः-ग. †अन्तर्बहि-क.

नैवैवं 'आपः पुरुषा भवन्ति'
इत्येवं श्रुतत्वात् सह तैः प्रयाति ॥ १ ॥

२ ॥ कृतात्ययाधिकरणम् ॥ २ ॥

'आप्यान्तं' इत्यादिभिरेव वाक्यैः
आयातु जीवो न तु कर्मशेषी ।
नैतत्फलं कर्मनिबन्धनं तु
'कपूयचारा' इति च श्रुतत्वात् ॥ २ ॥

३ ॥ अनिष्टादिकार्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

'ये वै च केऽपी'त्यविशेषशब्दात्
धूमादिकं केवलपापिनां च ।
इति त्वसत् स्यात् 'अथ ये'ति वाक्यात्
[1]पुण्यावलम्बी तु विशेषशब्दः ॥ ३ ॥

४ ॥ तत्स्वाभाव्यापत्त्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

तद्देहता स्यात् वियदादिभावः
सोमत्ववन्नास्ति यतो विशेषः ।
नैवं, न भोगोऽस्ति यतोऽत्र तस्मात्
सादृश्यमेवात्र न तत्तनुत्वम् ॥ ४ ॥

५ ॥ नातिचिराधिकरणम् ॥ ५ ॥

आव्रीहिभावात् आचिरात् चिरात् वा
सन्तिष्ठतेऽयं नियतेरभावात् ।

---

[1] 'पुण्यावलम्बी त्वविशेष'—इति स्यात् - श्री ।

नैवं विशंक्यं परतो विशेषात्
[1]'अतो हि दुर्निष्पतं' इत्यमुष्मात् ॥ ५ ॥

६ ॥ अन्याधिष्ठिताधिकरणम् ॥ ६ ॥

'जायन्त' [2]इत्येव विशेषशब्दात्
व्रीह्यादिदेहास्तु भवन्ति जीवाः ।
नैतत्तु गौणं जननाभिधानं
तद्धेत्वभावात् परतस्तु भावात् ॥ ६ ॥

भूतसूक्ष्मैः परिष्वङ्गः[1] कर्मशेषसहायता[2] ।
अपुण्यानामनारोहो[3] वियदादिसदृक्षता[4] ॥ ७ ॥
तत्राचिरादवस्थानं[5] व्रीह्यादेः [3]श्लेषणं[6] तथा ।
इत्यर्थाः षडमी सम्यक् पादेनानेन चिन्तिताः ॥ ८ ॥

॥ इति तृतीये प्रथमः ॥

॥ तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

---

[4]गमनागमनप्रकारचिन्ता
विहितोपासिसिषाप्रसिद्धिहेतोः[5] ।
न तु कश्चन दोषमात्मसंस्थं
यदि नेक्षेत तदा परं ह्युपास्ते ॥ ९ ॥

---

[1]अतो न—क, ग. [2]इत्यादिविशेषशब्दात्-ग. [3]श्लेष्मणः—ग.
[4]गमनं गमन—ख. [5]प्रसिद्धहेतोः—ख.

७ ॥ सन्ध्याधिकरणम् ॥ १ ॥

गुणित्वतः सन्निधितश्च जीवः
स्वाप्नार्थकर्तेति न शंक्यमेतत् ।
असंभवत्वात् अहिताक्रियायाः
तिरोहितत्वेन [1]गुणस्य चास्य ॥ १० ॥

८ ॥ तदभावाधिकरणम् ॥ २ ॥

[2]श्रुतौ विशेषाग्रहणात् सुषुप्तेः
[3]नाड्यः पुरीतत् परमोऽथवा स्यात् ।
भूमिस्त्विवतीदं न, विकल्पदोषात्
[4]*[प्रासादखट्वाशयनादिवत् स्यात्] ॥११॥

९ ॥ कर्मानुस्मृतिशब्दविध्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

[5]प्राप्त्या परस्याखिलकर्मनाशात्
अन्यः प्रबोद्धा न पुनः सुषुप्तः ।
[6]नैवार्थवत्त्वात् विधिकर्मणोः स्यात्
अनुस्मृतेः व्याघ्र इति [7]श्रुतेश्च ॥ १२ ॥

१० ॥ मुग्धाधिकरणम् ॥ ४ ॥

प्राणस्य सर्वेन्द्रियसंहृतेश्च
व्यापारहानेर्मरणं तु मूर्च्छा ।

---

[1]गुणस्य चाद्य—क, ग. [2]श्रुतौ विशेषग्रहण—ग.
[3]नाद्यः पुरीतत् परतो—क. [4]प्रासादखट्वाशयनैरिव स्यात्—क.
[5]प्राप्ता-क. [6]नैवार्थवत्स्यात्-क. [7]स्मृतेश्च-ग.

[1]मुग्धेऽर्धलाभो मरणस्य सा स्यात्
आकारवैषम्यसमुत्थितिभ्याम् ॥ १३ ॥

११॥ उभयलिङ्गाधिकरणम् ॥ ५ ॥

आत्मेच्छया [2]वाऽप्यतिहेयभावात्
पूयादिसङ्गः स परस्य दोषः ।
तत्स्थानसंबन्धितयेति, नैतत्
सर्वत्र [3]निर्दोषगुणित्वशब्दात् ॥ १४ ॥

१२ ॥ अहिकुण्डलाधिकरणम् ॥ ६ ॥

[4]नानात्वैकत्वयुक्तेः [5]परिणमनमचित्त्वेन चेत् बाधितत्वं
निर्दोषत्वश्रुतेः स्यात् अथ तदुभययोरेकसामान्ययोगः ।
[6]नैतत् स्यान्नैव लोके क्वचिदपि कथितः खण्डशब्देन मुण्डः
तस्मादंशत्वमंशित्वमपि हि जगतो ब्रह्मणश्चाऽऽत्मवत् स्यात् ॥

१३ ॥ पराधिकरणम् ॥ ७ ॥

सेतुत्वव्यपदेशतो मिततया संशब्दनात् प्रापक-
श्रुत्या चापि 'ततो यदुत्तरतरं' त्वित्येव भेदग्रहात् ।
प्राप्योऽन्यः परतोऽपि कश्चिदिति यन्नैतत् त्वसंभेदनात्
ध्येयत्वादपवर्गसाधनतया [7]हेतुत्वसंशब्दनात् ॥

---

[1]नैवार्धलाभो—क, ख. [2]वाप्यतिदेहभावात्-क.
[3]निर्दोषगुणत्वशब्दात्-ख. [4]नानात्वैकत्वयुक्तः-क.
[5]अणुत्वेन चेत् साधितत्वं-क. [6]नैकत्व-क.
[7]हेतुत्वसन्दर्शनात्-क.

१४ ॥ फलाधिकरणम् ॥ ८ ॥

साक्षात् क्रमात् वा फलदत्वदृष्टेः
अत्रापि कर्मैव फलं ददातु ।
[1]नैवेदमन्यार्थतया तु क्लप्तेः
श्रुतिस्मृतिभ्यश्च स एव दत्ते ॥ १७ ॥

स्वप्नः[१] सुषुप्तिः[२] प्रतिबोधनं[३] च
[2]मूर्च्छा[४] च जीवस्य, परस्य चापि ।
निर्दोषभावो[५] जगदंशभावः[६]
सर्वेश्वरत्वं[७] फलदातृता[८] च ॥ १८ ॥

न्यायैश्चतुर्भिराद्यैः विचिन्तितः [3]पूर्वपादशेषस्तु ।
तस्मादत्र तु पादे सुसङ्गतं पञ्चमात् प्रभृति ॥ १९ ॥

स्थानित्वात् अचिदैक्यात् [4]अवरत्वात् अफलदत्वाच्च ।
अनुपास्यं इति तु शङ्कां शकलयति सौत्रैः [5]चतुर्भिः इह ॥

॥ इति तृतीये द्वितीयः ॥

॥ तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

१५ ॥ सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणम् ॥ १ ॥

अविशेषतः श्रुतत्वात् प्रकरणभेदाच्च भेदिनी विद्या ।
नैवं प्रतिपत्तृणां भिन्नत्वात् [6]चोदनाद्यभेदाच्च ॥ २१॥

---

[1]नैवेदमभ्यासतया तु क्लप्ते-क. [2]मूर्च्छापि जीवस्य परस्य वाऽपि-क
[3]पूर्वपादशेषः सः-ग. [4]अंशत्वादफलकत्वाच्च-ख.
[5]चतुर्भिः-क; चतुर्भिरिमां-ख. [6]चोदनाद्यविशेषाच्च-क.

१६ ॥ अन्यथात्वाधिकरणम् ॥ १ ॥

उद्गीथैक्यं चोदनादेरभेदात्
छन्दोगानां वाजिनां चेति नैतत् ।
उद्गीथांशोद्गीथयोः प्राणदृष्ट्या
[1]रूपानैक्यात् [2]कर्मकर्त्रोस्तथा च ॥ २२ ॥

१७ ॥ सर्वाभेदाधिकरणम् ॥ ३ ॥

प्राणस्य ज्यैष्ठ्यादौ [3]सत्यपि न वसिष्ठतादयः कथिताः ।
भेदो [4]रूपविभेदान्नैतत् स्युस्तेऽपि तादितराभेदात् ॥ २३ ॥

१८ ॥ आनन्दाद्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

अप्रकरणपठितत्वात् आनन्दाद्या गुणा न संग्राह्याः ।
सर्वास्विति तु न शंक्यं, तैस्तु विना तन्निरूपणाशक्तेः ॥ २४ ॥

१९ ॥ कार्याख्यानाधिकरणम् ॥ ५ ॥

'आचामेत्' इति विहितं [5]प्राणोपास्त्यङ्गमन्यदाचमनं ।
नैतत् अनूद्य विधेयं ह्यप्राप्तेः प्राणवासस्त्वम् ॥ २५ ॥

---

[1]रूपस्यैक्यात्-क. [2]कर्मकर्तुस्तथा-क. [3]सत्यपि वसिष्ठतादयः-क. सत्यपि च-ख. [4]रूपविभेदा अनेकत्वास्तस्यापि क; रूपविभेदाः-ख; रूपविभेदान्नैतस्यास्तेपि-ग;
[5]प्राणे वासस्त्वाङ्गमन्याचमनं-क.

२० ॥ समानाधिकरणम् ॥ ६ ॥

सङ्कल्पसत्यवशिताद्यतिरेकात् *[[1]विरूपभेदतो ह्यस्याः ।
भेद इति नैव] यस्मात् वशिता सङ्कल्पसत्यताविततिः ॥

२१ ॥ सबन्धाधिकरणम् ॥ ७ ॥

भास्वद्धृषीकासनयोरुपास्याभेदात् अभेदात् [2]उभयाह्वये द्वे ।
न रूपभेदात् स्थलजात् [3]विभिन्ने व्यवस्थितैकाह्वयने यथाक्रमम् ॥

२२ ॥ संभृत्यधिकरणम् ॥ ८ ॥

किञ्चिन्नारभ्योक्तेः द्युव्याप्तिः संभृतिश्च वीर्याणां ।
सर्वास्विति तु न यस्मात् द्युव्याप्तिर्नाल्पदेशसंग्राह्या ॥

२३ ॥ पुरुषविद्याधिकरणम् ॥ ९ ॥

विद्याभेदः सत्यपि संज्ञैक्ये पुरुषविद्येति ।
सवनादियज्ञसंपरिकल्पन [4]भेदकृतरूपभेदत्वात् ॥२९॥

२४ ॥ वेधाद्यधिकरणम् ॥ १० ॥

'शं नो मित्र'त्याद्या मन्त्रा विद्याङ्गं अन्तिकामननात् ।
न हि, शुक्रादिकमन्त्रवदध्ययनाङ्गं तथैव सामर्थ्यात् ॥

---

[1]'रूपभेदतो ह्यन्या । विद्येति नैव' इति वा, 'रूपभेदतो ह्यस्याः । भेद इति नैव' इति वा स्यात् इति प्रतिभाति । रूपभेदतोऽप्यन्यः । भेद इति नैव-क. [2]उभयाह्वये ते—क.

[3]विभिन्नेऽप्यवस्थितैकाह्वयने-क. [4]भेदकृतरूपभेदतः—क.

२५ ॥ हान्यधिकरणम् ॥ ११ ॥

[1] पुण्यादिहान्युपायन *[एकं चिन्त्यं समुच्चितं चेह] ।
[2]पृथगाम्नानफलत्वात् नैतत् सापेक्षतः परस्परतः ॥२१॥

२६ ॥ सांपरायाधिकरणम् ॥ १२ ॥

[3]पुण्यादिहानिचिन्ता गत्युपपत्तेः मृतौ च मार्गे च ।
[4]कार्येति नैव मरण कर्तव्या तावदित्युक्तेः ॥ २२ ॥

२७ ॥ अनियमाधिकरणम् ॥ १३ ॥

तद्विद्यानिष्ठानां तद्विद्योक्तार्चिरादिगतिचिन्ता स्यात् ।
प्रकरणभेदान्नैतत् तद्य इति तु समानतावचनात् ॥ २३ ॥

२८ ॥ अक्षरध्यधिकरणम् ॥ १४ ॥

विद्याविशेषकथितास्त्वस्थूलाद्या भवन्ति तत्रैव ।
[5]नान्यत्र मानहानेः नैवानन्दादिवन्निरूपकतः[6] ॥ २४ ॥

२९ ॥ अन्तरत्वाधिकरणम् ॥ १५ ॥

प्रष्ट्रोर्भेदेऽपि तथा व्यतिहारः प्राणनाशनायाद्योः ।
वाक्यं सद्विद्यावत् 'यत् साक्षात्' इति [7]समानतः प्रश्ने ॥ २५॥

---

[1] 'पुण्यादिहान्युपायन........सञ्चितास्वेव' इत्येतावानेवोपलभ्यते ॥ सञ्चिता सेवा-ग. [2]पृथगज्ञानफलत्वात्-क. [3]पुण्यादिहारिचिन्ता गत्युपपत्तिः धृतौ-क, ख. [4]कार्येणैव हि मरणे कर्तव्यतावदित्युक्तेः-क; कार्ये नैव च-ख. 'स्यात्' इति न-ग. [5]नेतरत्र-क. [6]निरूपतः ग. [7]संमानतः प्रष्ट्रोः-क.

३० ॥ कामाद्यधिकरणम् ॥ १६ ॥

आकाशतच्छ्रयानौ समुपास्यौ यदि न दहरविद्यैका ।
सामान्यात्तु गुणानां क्वचिदाकाशस्य हृदयवाचित्वात् ॥

३१ ॥ तन्निर्धारणानियमाधिकरणम् ॥ १७ ॥

उद्गीथस्योपास्तिः नियता स्यात् अङ्गवत्तदाश्रयतः ।
अनियमनमर्थवत्त्वात् अनुपासितुरपि च [1]कर्मितहेतोः ॥

३२ ॥ प्रदानाधिकरणम ॥ १८ ॥

साधारणत्वहेतोः गुणी तु गुणचिन्तनेषु [2]नावर्त्यः ।
नैवं विशिष्टभेदात् [3]प्रतिगुणमावर्तनीय एव गुणी ॥३८॥

३३ ॥ लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणम् ॥ १९ ॥

[4]पूर्वानुवाकनीत्या दहरोपास्तिसमुपास्यनिर्णयनम् ।
प्रकृतत्वादिति [5]नैवं स्ववाक्यबलतः समस्तनिर्णयनम् ॥३९॥

३४ ॥ पूर्वविकल्पाधिकरणम् ॥ २० ॥

*अविधेयः स्वस्य विधौ च [6]क्रियामयेष्टकचितादिवह्नीनाम् ।
वाक्यात् कल्प्यविधित्वात् विद्यामय्यो मनश्चिताद्याः स्युः ॥

३५ ॥ शरीरे भावाधिकरणम् ॥ २१ ॥

कर्तृत्वादिविशिष्टो जीवो ध्येयः शरीरिताहेतोः ।
[7]नैवं गुणाष्टकयुतः प्राप्यत्वात् स्यात् यथाक्रतुन्यायात् ॥४१॥

---

[1] कर्मताहेतोः-क. [2] नाचिन्त्यः-क. [3] प्रतिदिनमावर्तनीय-क.
[4] पूर्वानुवाकसिद्ध्या-ख. [5] नैव. [6] क्रियामयेष्टक-क.
[7] नैव गुणाष्टकयुक्तः-ख. * "अविधेः क्रतोः स्वदेशे क्रियामयता स्यान्मनश्चितादीनाम् । वाक्यात् कल्प्यविधित्वात् विद्यारूपा मनश्चिताद्याः स्युः ॥" इति स्यात् चेत् समन्वित इव भाति-श्री.

३६ ॥ अङ्गावबद्धाधिकरणम् ॥ २२ ॥

उद्गीथस्योपास्तिः नियता स्वास्वेव [1]नेतरास्वमितैः ।
नैवं शंक्यमुपास्तेः केवलमुद्गीथमात्रविषयत्वात् ॥ ४२ ॥

३७ ॥ भूमज्यायस्त्वाधिकरणम् ॥ २३ ॥

उभयत्र फलसमुक्तेः व्यस्तो ऽथवास्तस्समस्तो वा ।
वैश्वानरो विचिन्त्यः नैव निषेधात् समस्त एव स्यात ॥

३८ ॥ शब्दादिभेदाधिकरणम् ॥ २४ ॥

फलचोदनाद्यभेदात् एकत्वं स्यात् सदादिविद्यानाम् ।
नैवं संज्ञारूपप्रभेदतो भिन्नतैव स्यात् ॥ ४४ ॥

३९ ॥ विकल्पाधिकरणम् ॥ २५ ॥

ब्रह्मानुभूत्यपेक्षाबाहुल्यात् स्यात् सदादिविद्यानाम् ।
एकत्रैव समुच्चितिरिति नैव फलस्य [2]सर्वत्रैवैक्यात् ॥

४० ॥ यथाश्रयभावाधिकरणम् ॥ २६ ॥

[3]उद्गीथाद्यनुचिन्तननियमाभावस्तु नैव पूर्वोक्तः ।
अफलत्वतः स्ववाक्ये नैव-तथाश्रयविधेः [2]फलित्वाच्च ॥

विद्यैक्यं[1] उद्गीथभिदा[2] प्राणोपास्त्यैकता तथा[3] ।
आनन्दादिसमाहारः[4] प्राणवासस्त्वचोदनम्[5] ॥ ४७ ॥

शाण्डिल्यैक्यं[6] व्यवस्था च [7]नाम्नोः द्युव्यापनस्य च[8] ।
विभेदः पुरुषोपास्तेः[9] वेदाद्यध्ययनाङ्गता[10] ॥ ४८ ॥

---

[1]नेतरास्यमितैः-क. [2]सर्वैक्यात-ग. [2]फलत्वाच-क.
[3]उद्गीथाद्यनुचिन्ता-ग. *नामाद्युद्व्यापनस्य—क; नातो—ग.

हानाद्यन्योन्यसंबन्धः[11] [१]कालस्तच्चिन्तनाविधेः[12] ।
साधारण्यं सरण्याश्च[13] तथाऽस्थूलादिसाम्यता[14] ॥ ४
प्राणाशनायाद्येकत्वं[15] ततश्च दहरैकता[16] ।
उद्गीथोपास्त्यनियमो[17] [२]गुण्यावृत्त्यनुचिन्तनम्[18] ॥
सर्वोपास्यविनिर्णीतिः[19] विद्यात्वं च मनश्चिताम्[20] ।
जीवस्य [३]गुणितोपास्तिः[21] सर्वत्रोद्गीथचिन्तनम्[22] ॥
वैश्वानरस्य सामस्त्यं[23] सद्विद्यादेर्विभिन्नता[24] ।
विद्यानामसमाहारः[25] उद्गीथाऽनियतिः[26] पुनः ॥५२॥
भेदाभेदौ च विद्यानां गुणानां च ग्रहाग्रहौ ।
इत्थमेतेन पादेन साधिष्ठं परिचिन्तितम् ॥ ५३ ॥

॥ इति तृतीयस्य तृतीयः ॥

॥ तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

---

४१ ॥ पुरुषार्थाधिकरणम् ॥ १ ॥

कर्माङ्गत्वात् कर्तृनिर्णा[४]यिकायाः
विद्यायास्तत्कर्म दत्ते फलानि ।
नैतज्जीवाधीशनिर्णायकत्वात्
विद्या दत्ते कर्म चाङ्गं त्वमुष्याः ॥ ५४ ॥

---

[१] कालस्तच्चिन्तनं विधिः-ख. [२] गुण्यावर्तनचिन्तनं—ग.
[३] गुणतोपास्तिः—क. [४] निर्णायिकत्वात्—क.

४२ ॥ स्तुतिमात्राधिकरणम् ॥ २ ॥

कर्माङ्गोद्गीथादिसंबन्धमात्रं
दृष्टं यस्मात् तत्स्तुतित्वं रसादेः ।
नासान्निध्यात् तद्विधेयप्रकर्षात्
अप्राप्तत्वाच्चात्र कल्प्यो विधिः स्यात् ॥

४३ ॥ पारिप्लवाधिकरणम् ॥ ३ ॥

प्रतर्दनाद्यास्तु विशेषसंज्ञाः
पारिप्लवार्था विनियोगहेतोः ।
विद्याविधार्थास्तु [1]तदेकवाक्यात्
मन्वादिसंज्ञा चरितार्थनाच्च ॥ ५६ ॥

४४ ॥ अग्नीन्धनाद्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

विद्यास्तु यज्ञादितदङ्गहानेः
प्रव्राजकानां न हि संभवन्ति ।
नैतत्, 'यदिच्छन्त' इति श्रुतत्वात्
अग्न्याद्यपेक्षारहितैव साऽस्ति ॥ ५७ ॥

४५ ॥ सर्वापेक्षाधिकरणम् ॥ ५ ॥

साधारणत्वात् गृहमेधिनां च
प्रव्राजिवत् सा तु तदङ्गहीना ।
नैवं तु यज्ञादिकवाक्यभावात्
सर्वत्र च स्वाश्रमधर्मवत्त्वात् ॥ ५८ ॥

---

[1]तदैक्यवाक्यात्—ख.

४६ ॥ शमदमाद्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

व्यापारकर्माधिकृतत्वहेतोः
तेषां तु विद्या न शमादियुक्ता ।
नैतत् शमादेस्तु तदङ्गभावात्
द्वयोस्तयोः भिन्ननिबन्धनत्वात् ॥ ५९ ॥

४७ ॥ सर्वान्नानुमत्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

[1]सर्वान्नभुक्तिस्तु विशेषहानेः
स्यात् सर्वदा प्राणविदां इतीदं ।
न शोभते शक्तिविशेषभाजः
प्राणात्यये ब्रह्मविदोऽपि दृष्टेः ॥ ६० ॥

४८ ॥ विहितत्वाधिकरणम् ॥ ८ ॥

विद्याविहीनाश्रमकर्मभूता
यज्ञादयो नैव विरोधभावात् ।
नित्यं तदन्यच्च फलं कथं स्यात्
नैतत्प्रसङ्गो विनियोगभेदात् ॥ ६१ ॥

४९ ॥ विधुराधिकरणम् ॥ ९ ॥

यज्ञादिकर्माङ्गकलापहानेः
विद्याधिकारो न निराश्रमाणाम् ।
तन्नैव रैक्कादिषु लक्षितत्वात्
जपोपवासाद्युपकारतश्च ॥ ६२ ॥

---

[1]सर्वानुभूतिस्तु—क.

५० ॥ तद्भूताधिकरणम् ॥ १० ॥

जपोपवासाद्यनुमोदभावात्
[1]विद्याधिकारो विपरिच्युतानाम् ।
नैतत् स्मृतेः तत्परिहारहानौ ।
सन्दर्शनात् *शिष्टबहिष्कृतेश्च ॥ ६३ ॥

५१ ॥ स्वाम्यधिकरणम् ॥ ११ ॥

क्रत्वङ्गसंबन्धमुपासनं[2] यत्
तत्स्वामिनः तत्फलभोक्तृभावात् ।
नैवार्त्विजां कर्म तदङ्गवत् स्यात्
[3]कर्माङ्गसंबन्धत एव हेतोः ॥ ६४ ॥

५२ ॥ सहकार्यन्तरविध्यधिकरणम् ॥ १२ ॥

मन्तव्य इत्येव विधानहेतोः
अनूद्यते मौनं इति त्वसत् स्यात् ।
मौनं प्रकृष्टे मनने हि लोके
प्रसिद्ध्यते तेन विधेयमेतत् ॥ ६५ ॥

५३ ॥ अनाविष्काराधिकरणम् ॥ १३ ॥

विधेयहानेः विदुषस्तु बाल्यं
सर्वं च कामाचरणादि, नैतत् ।
विशेषतो [4]'नाविरता'दिवाक्यैः
[5]बाल्यं त्वनाविष्करणं कुलादेः ॥ ६६ ॥

---

[1]विद्याविकारोऽपि-ग. [2]मुपासनाय-क. [3]कर्मांगसंबन्धतयैव-क.
[4]निर्विरतादि–क. [5]बाल्यं च नाविष्करणं-ग. *शिष्टपरिष्कृतेश्च-ख.

५४ ॥ ऐहिकाधिकरणम् ॥ १४ ॥

यज्ञादिकं त्वभ्युदयादिहेतुः
सद्यः फलं स्यात् अविलम्बहेतोः ।
न तत् बलिष्ठैः प्रतिबन्धहानौ
तत् स्यात् 'यदेवे'ति तु चोदितत्वात् ॥६७॥

५५ ॥ मुक्तिफलाधिकरणम् ॥ १५ ॥

निःश्रेयसैकार्थं [1]उपास्तिकर्म
सद्यःफलं स्यात् प्रबलत्वहेतोः ।
तच्चापि न [2]ब्रह्मविदग्रिमाणां
निन्दादिकस्यातिबलोत्तरत्वात् ॥ ६८ ॥

विद्यायाः फलदातृत्वं[१] रसादेश्च विधेयता[२] ।
विद्याङ्गता च यज्ञानां[३] विद्या प्रव्राजिनां तथा[४] ॥६९॥

गृहस्थानां च विद्याया यज्ञादिप्रत्यवेक्षणम्[५] ।
तेषां शमाद्यपेक्षत्वं[६] आहारस्य व्यवस्थितिः[७] ॥ ७० ॥

[3]गार्हस्थ्यस्यापि कर्मत्वं यज्ञादेः कर्मणः तथा[८] ।
विधुराणां अधिकृतिः[९] च्युतानां तद्विहीनता[१०] ॥ ७१ ॥

[4]क्रत्वङ्गोपासने ऋत्विक्कार्यता[११] मौनिताविधिः[१२] ।
बाल्यं त्वस्याप्रकाशत्वं [5]शक्तिविद्याभिजन्मनाम्[१३] ॥

---

[1]उपायकर्म-क. [2]ब्रह्मविदग्रगाणां—क.

[3]गार्हस्थस्यावितर्कत्वं—क. [4]क्रत्वङ्गोपासिकर्मत्वं—क.

[5]शक्तिविद्यातिजन्मनां—क.

[1]प्रतिबन्धे विलम्बित्वं [2]स्वर्ग-मोक्षार्थकर्मणोः ।
इत्यनेनेतिकर्तव्यसंहतिः परिचिन्तिता ॥ ७३ ॥

॥ इति तृतीयस्य चतुर्थः ॥

इति श्रीसेनेश्वराचार्यकृते न्यायकलापसंग्रहे

॥ तृतीयोऽध्यायः ॥

॥ चतुर्थोऽध्यायः—प्रथमः पादः ॥

---

१ ॥ आवृत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥

ज्ञानस्योपायत्वात् तस्य च सकृदेव कर्तुमर्हत्वात् ।
सकृदेव वेदनं स्यात् नैतदुपास्तित्वचोदनात् ज्ञप्तेः ॥ १ ॥

२ ॥ आत्मत्वोपासनाधिकरणम् ॥ २ ॥

स्वस्मात् विभेदेन परो ह्युपास्यः
भेदस्य सर्वत्र समर्थितत्वात् ।
नैवाहमित्यात्मतया ह्युपास्यः
'त्वं वै'ति शब्दाच्च तदात्मतश्च ॥ २ ॥

३ ॥ प्रतीकाधिकरणम् ॥ ३ ॥

तथा प्रतीकेषु यथेतरेषु
यस्मात् परोपासनताऽविशिष्टा ।
तन्नैव शंक्यं, [3]परमात्मदृष्ट्या
नामादिकानां समुपास्यमानात् ॥ ३ ॥

---

[1]मृतिबन्धे—ख. [2]विश्वमोक्षार्थ—क. [3]परमार्थदृष्ट्या-क.

४ ॥ आदित्यादिमत्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

उद्गीथदृष्टिस्तपने तु नीचे
[1]श्रेष्ठं हि कर्मैव फलप्रदत्वात् ।
तन्नैव तस्यापि फलप्रदत्वं
तत्पूजनत्वादिति नान्यथा स्यात् ॥ ४ ॥

५ ॥ आसीनाधिकरणम् ॥ ५ ॥

आसीन इत्येव [2]विशेषहानेः
सर्वप्रवृत्तिष्वपि [3]सा विधेया ।
स्यान्नैवमैकाग्र्यविशेषभावात्
[4]ध्यानश्रुतेश्चोपनिषेदुषः सा ॥ ५ ॥

६ ॥ आप्रयाणाधिकरणम् ॥ ६ ॥

शास्त्रार्थनिर्वृत्तित एव हेतोः
कर्तव्यमेकत्र तु वासरे तत् ।
एतन्न संसिद्ध्यति 'यावदायुः'
[5]इत्येव शब्दात् विधितश्च तस्य ॥ ६ ॥

७ ॥ तदधिगमाधिकरणम् ॥ ७ ॥

"नाभुक्तं" इत्येव तु संस्मृतत्वात्
अश्लेषनाशौ न हि पातकानाम् ।

---

[1]श्रेष्ठे तु कर्मैव-क, ख. [2]विशेषहानात्-ग. [3]संविधेया—क.
[4]ध्यानश्रुतेश्चापि निषेदुषश्च-क. [5]इत्येव तत्स्यात् विदितश्च—क.

तस्याः *फलित्वैकसमर्थनत्वात्
"एवं विदी"ति श्रवणाच्च [1]नैवम् ॥ ७ ॥

८ ॥ इतराधिकरणम् ॥ ८ ॥

अश्लेषनाशौ हितकर्मणां तु
नैव प्रसक्तौ सुखलाभहेतोः ।
तत्रैव मोक्षप्रतिबन्धकत्व-
साम्यान्मुमुक्षोः स्फुटतः प्रसक्तौ ॥ ८ ॥

९ ॥ अनारब्धकार्याधिकरणम् ॥ ९ ॥

सर्वस्य वैशेषिकशब्दहानेः
अश्लेषनाशौ भवतो हि तस्य ।
नारब्धकार्यस्य हि नैव यस्मात्
"यावन्न मोक्ष्ये"ति [2]विशेषशब्दः ॥ ९ ॥

१० ॥ अग्निहोत्राद्यधिकरणम् ॥ १० ॥

अश्लेषनाशश्रवणात् कृतानां
अकार्यता [3]स्वाश्रमकर्मणां च ।
नैतत्तु कार्यं खलु 'यज्ञ'शब्दात्
विद्यासमुत्पादनशक्तितश्च ॥ १० ॥

११ ॥ इतरक्षपणाधिकरणम् ॥ ११ ॥

"यावन्न मोक्ष्ये"ति विशेषशब्दात्
आरभ्यमाणस्य फलं च कर्म ।

---

* फलत्वैक—क. [1]नैव—ग. [2]विशेषशब्दात्—क. [3]स्वाश्रयकर्मणां—ख.

[1]तद्देहपातावधिकं न चैतत्
तस्याः श्रुतेः तत्फलगोचरत्वात् ॥ ११ ॥

असकृत् कार्यतोपास्तेः[१] [2]अहमित्यप्युपास्यता[२] ।
प्रतीकेष्वन्यथोपास्तिः[३] अङ्गेष्वर्कादिदृष्टयः[४] ॥ १२ ॥
उपास्तेरासनाङ्गत्वं[५] प्रत्यहं चाप्युपास्यता[६] ।
अघस्याश्लेषनाशौ च[७] पुण्यस्यापि तथा भवः[८] ॥ १३ ॥
आरब्धस्य [3]फलित्वं च[९] कार्यताऽऽश्रमकर्मणाम्[१०] ।
कर्मावधित्वं बन्धस्य[११] पादेनानेन साधितम् ॥ १४ ॥

॥ इति चतुर्थस्य प्रथमः ॥

॥ चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

१२ ॥ वागधिकरणम् ॥ १ ॥

वाचो मनःकारणकत्वहानेः
*वृत्तेर्लयश्चेतसि नैव वाचः ।
तन्नैव तस्याश्च समानभावात्
वाक्छब्दतः सङ्गतिमात्रतश्च ॥ १५ ॥

१३ ॥ मनोऽधिकरणम् ॥ २ ॥

[4]प्राणोऽम्बु तेजःप्रकृतित्वयोगात्
"आपोमयः प्राणः" इति श्रुतेश्च ।

---

[1]तद्देहपातावधिकर्म—ग. *वृत्तिर्लयः-क.
[2]अहमित्थमुपास्यता—क. [3]फलत्वं—क. [4]प्राणोऽम्भ—क.

न स्यादहङ्कारकृतं तु चित्तं
[1]*[प्राणो नभःकार्यमतः स एव] ॥ १६ ॥

१४ ॥ अध्यक्षाधिकरणम् ॥ ३ ॥

[2]प्राणो भवेत् तेजसि योगभागी
तथैव शब्दश्रवणात् इतीदम् ।
न स्यात्तु [3]जीवोपगमादिशब्दात्
प्राणस्य, तेजःश्रवणं तु पश्चात् ॥ १७ ॥

१५ ॥ भूताधिकरणम् ॥ ४ ॥

तेजस्तु "तत्तेज" इति श्रुतत्वात्
तन्मात्रमेवान्यवियुक्तरूपम् ।
न स्यात् तु भूतान्तरसंप्रविष्टं
त्रिवृत्कृतत्वश्रवणादशक्तेः ॥ १८ ॥

१६ ॥ आसृत्युपक्रमाधिकरणम् ॥ ५ ॥

एषा त्वविद्यस्य गतिर्भवित्री
विद्यावतोऽन्यैव पराप्तिशब्दात् ।
नैतत् द्वयं स्यात् उभयोः समाना
[4]गतिः शरीरात् इतरोऽर्थवादः ॥ १९ ॥

१७ ॥ परसंपत्त्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

भोगाद्यभावेन निरर्थकत्वात्
[5]यथायथं स्युर्न तु देवतायाम् ।

---

[1]प्राणो न तत्कार्यमतः—ख; तत्कालकृतः—ग [2]प्राणोऽभवत्—क.
[3]जीवोपगमादशब्दात्—ख. [4]गतेः श्रुतत्वात्—क. [5]यथा यथा—क.

संयान्ति तानीति न शंक्यमेतत्
"तेजः परस्यां" इति चोदितत्वात् ॥ २० ॥

१८ ॥ अविभागाधिकरणम् ॥ ७ ॥

तेषां [1]त्रयाणां तु परत्र पुंसि
स्वकारणत्वात् प्रलयस्तु भावी ।
तत्रैव पूर्वैः स्फुटमेकवाक्यात्
संश्लेषमात्रं तदबाधतश्च ॥ २१ ॥

१९ ॥ तदोकोधिकरणम् ॥ ८ ॥

[2]*[मूर्ध्नाऽन्यनाडीभिरिति] व्यवस्था
न सौक्ष्म्यतः संभवशंसि वाक्यम् ।
तत्रैव विद्यामहिमातिरेकात्
[3]परप्रसत्तेश्च तथैव यानम् ॥ २२ ॥

२० ॥ रश्म्यनुसाराधिकरणम् ॥ ९ ॥

निशामृतौ [4]*[रश्म्यनुसारवारणे]
नैव व्यवस्था किरणानुसारे ।
न तद्व्यवस्थैव भवेन्निशीथेऽ
प्यौष्ण्योपलब्धेः [5]*[यदमी हि सन्ति] ॥

---

[1]प्रयाणं—ख. [2]मूर्धन्यनाडीभिरिति—क. [3]परप्रसक्तिश्च—क.
[4]रश्म्यनुसारणा च—क. [5]यत एव सन्ति—क.

२१ ॥ निशाधिकरणम् ॥ १० ॥

दिवा मृतस्यैव परोपसत्तिः
विगर्हितत्वान्मरणस्य रात्रौ ।
न स्यादिदं [1]बन्धककर्महानात्
विद्याबलात् तां वदति श्रुतिश्च ॥ २४ ॥

२२ ॥ दक्षिणायनाधिकरणम् ॥ ११ ॥

मृतस्य मुक्तिर्न हि दक्षिणायने
शशाङ्कसायुज्यं अमुष्य हि श्रुतं ।
न तत्तु विद्या महिमातिरेकतः
श्रुतिस्तु सा विश्रमभूमिगोचरा ॥ २५ ॥

वाक् तु चेतसि[1] तत् प्राणे तत् पुनर्जीवचेतसोः[3] ।
तेजसश्चेतरश्लेषः[4] तावन्मात्रस्य तुल्यता[5] ॥ २६ ॥

तेषां परस्मिन् गमनं[6] तस्य च श्लेषमात्रता[7] ।
[2*][मूर्धन्यनाडीनियमो[8] रश्मिनेति व्यवस्थितिः][9] ॥२७॥

निशायां चापि सन्मोक्षो[10] मोक्षणं दाक्षिणायने[11] ।
इत्येतत् सर्वं एतेन [3*][पादेनात्र विचिन्तितम्] ॥२८॥

॥ इति चतुर्थस्य द्वितीयः ॥

---

[1]बाधक—क. [2]मूर्धन्यनाडीनियमरश्मयो न व्यवस्थितिः—क, ख.
[3]पादेनानेन चिन्तितम्—क.

|| चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ||

२३ || अर्चिराद्यधिकरणम् || १ ||

शाखासु बहुविधत्वात् गतिश्रुतेरर्चिरादिनियमो[1] न ।
तन्नैव नियमनं स्यात् सर्वत्राकादिचिह्नसंभवतः || २९ ||

२४ || वाय्वधिकरणम् || २ ||

वायुश्च देवलोकः शब्दविभेदात् पृथग्भवतः ।
न स्यात् "योऽयं पवते स देवलोकः" इति तद्विशेषणतः ||

२५ || वरुणाधिकरणम् || ३ ||

श्रुतिभङ्गेऽप्यगतित्वात् पाठात् वायोः परे तु वरुणाद्याः ।
तन्नार्थवशाद्वरुणः तटितः स्यात् उपरि तदुपरीन्द्राद्याः ||

२६ || आतिवाहिकाधिकरणम् || ४ ||

उपदेशस्य तथात्वात् चिह्नानि त्वर्चिरादयः सरणेः ।
नैतत् गमयितृशब्दात् उपरि परेऽप्यातिवाहिका हि स्युः ||

२७ || कार्याधिकरणम् || ५ ||

चतुर्मुखमुपासितुः गतिरियं स हि प्राप्यते
परस्य परिपूर्णतः सततमेव संप्राप्तितः ।
न तत्परमुपासितुः श्रुतित एव तच्चाप्यसत्
परं तदनुजीवमप्युभयतः श्रुतेर्दर्शनात् ||३३||

---

[1] नियमेन—क.

अर्चिरादेस्तु नियमो[1] वायोः स्वर्गस्य चैकता[2] ।
तटितो वरुणप्राप्तिः[3] आतिवाहिकता[4] ततः ॥ ३४ ॥

[1]*[फलं जीवपरोपास्त्योः] अर्चिरादिगतिस्त्वियम्[5] ।
इति सर्वमनेनैव पादेन परिचिन्तितम् ॥ ३५ ॥

॥ इति चतुर्थस्य तृतीयः ॥

॥ चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

---

२८ ॥ संपद्याविर्भावाधिकरणम् ॥ १ ॥

नित्योपलब्धेरसुखत्वतश्च
केनापि रूपेण सुखैकभाजा ।
मुक्तस्य संबन्ध इति त्वसत् स्यात्
स्वेनेति शब्दात् अतिरोहितत्वात् ॥ ३६ ॥

२९ ॥ अविभागेनदृष्टत्वाधिकरणम् ॥ २ ॥

परानुभूतिस्तु विभेदतः स्यात्
साधर्म्यशब्दादतिसाम्यशब्दात् ।
न स्यादिदं नाम तदात्मकत्वात्
[2]*[साम्यश्रुतिस्तद्गुणसाम्यलम्बा] ॥ ३७ ॥

---

[1] फलं जीवात् परोपास्तेः—क. [2] साम्यश्रुतिस्तद्गुणसारलम्बा—क.

३० ॥ ब्राह्माधिकरणम् ॥ ३ ॥

मुक्तस्वरूपं तु गुणाष्टकं स्यात्
तथा श्रुतत्वात् द्युतिमात्रता वा ।
तस्यैव विज्ञानघनत्वशब्दात्
[1]तन्नोभयं स्यात् उभयाविरोधात् ॥ ३८ ॥

३१ ॥ सङ्कल्पाधिकरणम् ॥ ४ ॥

मुक्तस्य पित्रादि तु सप्रयत्नात्
[2]*[सङ्कल्पतो भावि तथैव दृष्टेः ।
ब्रह्मादिकेष्वित्यसदेतत् एषां]
सङ्कल्पसत्यत्वावियोगतः स्यात् ॥ ३९ ॥

३२ ॥ अभावाधिकरणम् ॥ ५ ॥

मुक्तोऽशरीरस्त्वशरीरशब्दात्
इच्छाशरीरी 'बहुधा' इति शब्दात् ।
नैषा व्यवस्था 'बहुधा' तु शब्दात्
बहुश्रुतेश्च त्वयमैच्छिकः स्यात् ॥ ४० ॥

३३ ॥ जगद्व्यापारवर्जाधिकरणम् ॥ ६ ॥

मुक्तस्य भोगः खलु साम्यशब्दात्
निर्वोढृता स्यात् भुवनस्य तद्वत् ।

---

[1]तेनोभयं स्यात् उभयोर्विरोधात्—क.

[2]संकल्पशो भावि तथैव दृष्टेः । ब्रह्मादिकेष्वित्यसदेव तेषां—क.

नैतत् परस्यैव तथात्वशब्दात्
भोगानुभूतिः सगुणस्य तस्य ॥ ४१ ॥

आविर्भवत्स्वरूपत्वं[1] परानुभवरूपणम्[2] ।
मुक्तस्वरूपनिष्कर्षः[3] सत्यसङ्कल्पता तथा[4] ॥ ४२ ॥

स्वेच्छया सर्वसंभोगः[5] मोक्षस्य च फलोदयः[6] ।
इत्येवमर्थजातं स्यात् पादेनानेन चिन्तितम् ॥ ४३ ॥

॥ इति चतुर्थस्य चतुर्थः ॥

इति सेनेश्वराचार्यकृते न्यायकलापसंग्रहे
॥ चतुर्थोऽध्यायः ॥

---

[1]इति श्रीसेनेश्वराचार्यविरचितः
॥ शारीरकन्यायकलापसंग्रहः समाप्तः ॥

---

[1]इति श्रीसेनानाथीये न्यायकलापः संपूर्णः—क.
इति भगवत्सेनापतिमिश्रैः विरचितः—ख.

॥ न्यायकलापसङ्ग्रहश्लोकसूची ॥

*प्रथमाक्षरः अध्यायद्योतकः; द्वितीयाक्षरः पादद्योतकः ।

प्र=प्रथमः; द्वि=द्वितीयः; तृ=तृतीयः; च=चतुर्थः ॥

आ

इ

ई

उ

न

प

अधिकरणसूची

*अ.=अध्यायः; पा.=पादः; अधि.=अधिकरणसंख्या.

Printed at the
Sri Janardana Printing works Limited,
Town High School Road,
Kumbakonam.